

ГРИГОРІЙ
СКОВОРОДА

П. М. ПОПОВ

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

Життя і творчість

Нарис

Дорогому
Саві Христофоровичу
Тавдарову —

з товариськими привітаннями і
з проханням піддати цю книж-
ку суворій критиці.

Державне видавництво
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
Київ - 1960

П. Попов

14

17.68 Республіканський
педагогічний музей.

ОСНОВНИЙ ФОНД № 30091

П. М. ПОПОВ

ТРИТОРИИ СКОБОРОДА

Историческое описание

Том I

Содержание

1. Описание территории

2. Исторические сведения

3. Описание местности

4. Описание местности

5. Описание местности

ВСТУП

Григорій Савич Сковорода — одна з найяскравіших постатей на Україні XVIII століття. Його оригінальна і багатогранна творчість була ґрунтом для розвитку української філософії і літератури XIX ст.

Г. С. Сковорода як письменник, як видатний мислитель та громадський діяч свого часу стояв на позиціях демократа, гуманіста, представника трудового народу. В своїх філософських і літературних творах він намагався дати відповідь на ряд пекучих питань своєї сучасності і на основні з них: яким повинно бути в світі справедливе суспільство, якою мусить бути справжня людина. Він намагався проторувати шлях до нових відносин між людьми. Більшість його творів була спрямована на викриття хижацьких законів тодішнього експлуататорського світу, на виявлення звіриного обличчя панівних класів, на знищення гноблення людини людиною.

Славлення трудової людини, її благородних почуттів і вчинків — такий провідний

мотив письменницького голосу Сковороди. І голос цей прозвучав самотньо і сильно в епоху громадського застою, в епоху соціального й національного гніту.

Високу оцінку Г. Сковороди як мислителя і письменника дав у свій час Іван Франко: «Григорій Сковорода — поява вельми помітна в історії розвою українського народу, мабуть, чи не найпомітніша з усіх духових діячів наших XVIII ст.»¹

Життя і творчість народного філософа, глибокого мислителя, оригінального поета ввійшла безсмертною сторінкою в історію культури українського народу.

Місце Сковороди в літературному процесі визначено було по-справжньому лише після Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Буржуазні дослідники підходили до вивчення творчості Сковороди здебільшого з об'єктивістських позицій, розглядали її поза зв'язком з епохою і оточенням, ігнорували те нове і прогресивне, що він вніс у життя, в громадську думку і в літературу. Були й такі автори, які явно спотворювали образ і вчення філософа, вважаючи його передусім містиком, аскетом. У деяких дослідників була тенденція вважати Сковороду не більше як місцевим, слобожансько-харківським діячем і письменником.

В роки Радянської влади проведена була велика робота по вивченню біографії Г. С. Сковороди, по відшукуванню невідомих його тво-

¹ «Записки Наукового товариства ім. Шевченка», Львів, т. V, 1895, кн. I, бібліографія, стор. 79—83.

рів. Але головним досягненням була істотна переоцінка всієї його постаті, всього його доробку.

Дослідники світогляду й творчості Сковороди визначили як сильні, так і слабкі його сторони. Сильними сторонами були визнані матеріалістичні тенденції Сковороди, його вчення про вічність матерії, його віра в силу розуму, досвіду, праці; засудження ним феодалних порядків, релігійно-церковних забобонів, мрія про створення нового суспільства, позбавленого експлуатації людини людиною.

Слабкими сторонами світогляду Сковороди були ідеалістичні елементи в його вченні; нерозуміння (характерне взагалі для просвітителів XVIII ст.) того, що не можна створити нове суспільство тільки через моральне вдосконалення людини, без збройної, революційної боротьби трудящих з пануючим світом експлуататорів.

Не будучи революціонером, Сковорода був просвітителем, гуманістом, визначним демократом свого часу. Він любив народ і ненавидів його гнобителів — царів, панів, бюрократів, лихварів.

Сковорода виявив себе як гарячий патріот своєї вітчизни. В той же час він вважав, що нема вищих і нижчих рас, що всі народи Сходу і Заходу рівноправні, обстоював дружбу всіх народів світу. Особливо піднісив він єднання і братерство російського і українського народів, прославляв Богдана Хмельницького як народного героя і «батька вольності».

Філософ відстоював права народних мас на культуру і освіту підносив народну поетичну творчість, чим зробив початок великої традиції в літературі, тогочасній і наступній.

Сковорода був новатором і в галузі поезики. Він сприяв переходу від старовинного силабізму до нової тонічної системи віршування. По суті, вперше він увів в українську літературу жанри байки, світської пісні, дружнього послання, особистої лірики. Йому належать переклади з творів світової класики.

Чимало зроблено Сковородою в галузі мови. Його твори — важливий, історично необхідний етап у розвитку літературної мови на національній основі, хоч цей розвиток у повній силі виявився вже в ХІХ столітті.

Все це підносить і в наш час інтерес до життя й творчості Г. С. Сковороди як людини, громадського діяча, філософа, письменника.

ЖИТТЯ Г. С. СКОВОРОДИ

Григорій Савич Сковорода народився 22 листопада (3 грудня за н. ст.) 1722 р. на Полтавщині, в козачому містечку Чорнухи, кол. Лубенського полку (тепер Лохвицького району). Батьки Сковорода, Сава і Пелагея, належали до малоземельних селян-козаків.

Письменник завжди пишався тим, що зростав між трудовим, знедоленим народом. Так, в одному із своїх віршів Сковорода, протиставляючи себе панам-багатіям, з гордістю писав:

Вас бог одарил грунтами, но вдруг можег то
пропасть,
А мой жребій с голяками, но бог мудрості дал
часть!

І справді! Не дала доля Сковороді ґрунтів, маєтків, знатності, багатства, зате щедро обдарувала його мудрістю, великими розумовими здібностями.

З дитинства Сковорода виявляв великий інтерес до рідної природи, до життя трудового українського народу і до його багатих поетичних скарбів.

В творах Сковороди є автобіографічні згадки про те, що в дитинстві він чув від різних людей цікаві фольклорні твори. «Я еще младенцем выучил басенку» — переказ про те, як люди почали робити вікна в хатах (Б.-Бр., 222)¹. Або: «Я еще мальчиком слышал от знакомого персіанина слѣдующую басенку» — і далі наводить переказ про Індію і страшного дракона (Б.-Бр., 249). Полтавщина і Харківщина здавна славилися кобзарями, думами, піснями, і це було важливим фактором у формуванні поетичного хисту майбутнього поета. Народна творчість, — при тому в широкому розумінні, без обмеження українською тематикою, — була хронологічно першим джерелом, з якого черпав майбутній філософ і письменник.

Г. С. Сковорода став студентом Києво-Могилянської академії 16-річним юнаком, в 1738 р. Київська академія до реформи 1819 р. ще не була «духовною» щодо складу своїх учнів. Як видно з студентських списків часів навчання Сковороди, які збереглися, діти духівництва становили в академії не більше третини студентів. До заснування в 1805 році в Харкові першого в Наддніпрянській Україні університету Київська академія була єдиним вищим учбовим закладом. Вона об-

¹ Умовним написанням «Б.-Бр.» позначаємо тут і далі в тексті книгу: «Собрание сочинений Г. С. Сковороды. С заметками и примечаниями Владимира Бонч-Бруевича, СПб., 1912». В цитатах з творів Сковороди зберігаємо Ъ, оскільки на Україні ця літера мала фонетичне значення, вимовляючись здебільшого як і.

слуговувала тоді й ряд інших країн (Болгарія, Сербія, Румунія, Молдавія, Греція, Близький Схід). Чимало здібної молоді вишло із стін цієї академії. Зокрема є свідчення, що тут навчався М. В. Ломоносов (1733—34 учб. р.).

В часи навчання Сковороди (1738—1750) Київська академія переживала період свого піднесення внаслідок реформ у дусі Відродження і гуманізму. Реформи ці були розпочаті Феофаном Прокоповичем (1704—1716), ректором і професором академії, згодом відомим сподвижником Петра I. Вони були продовжені безпосереднім учителем Сковороди Георгієм Кониським. Обоє їх, і Феофана Прокоповича, і Георгія Кониського, Сковорода з вдячністю згадує в своїх творах.

Київська академія дала Сковороді знання гуманітарних наук, класичних і новоевропейських мов, філософії, літератури. Тут Сковорода познайомився з вченням античних і західноєвропейських філософів Декарта, Лейбніца, Вольфа та ін.

Ще будучи студентом академії, Сковорода в 1742 р. переїхав у Петербург. Тут він жив при дворі цариці Єлизавети як співак придворної капели. Григорія Савича було взято у придворні співаки за його чудовий голос і музикальні здібності. Сковорода був великим любителем співу і музики, славився як виконавець пісень, автор їх текстів та мелодій. Він грав на багатьох інструментах — сопілці, ним самим вдосконалений, флейті та флейтравері (два види флейти: продовжна і поперечна), на скрипці, гусях. Він грав і

на бандурі. Т. Г. Шевченко в своїй повісті «Близнець» історично правдиво змалював Сковороду — не лише як філософа, поета, народного педагога, а і як музиканта. Деякі пісні Сковороди ще за його життя, будучи близькими народові за змістом і мелодіями, увійшли в репертуар народних співців — кобзарів та лірників, — а також у масові пісенники, рукописні й друковані.

В 1744 р. імператриця Єлизавета Петрівна приїздила до Києва. В складі її почту прибув до Києва і Сковорода. Але він не побажав повернутися назад, до Петербурга, і став продовжувати своє навчання в Київській академії.

Дворічне перебування Сковороди в Петербурзі, тодішній столиці Росії (1742—1744), мало велике значення для розширення його мистецького і громадського обрію. На власні очі юнак побачив несправедливість, потворність життя суспільної верхівки, царської й придворної. Недарма в своїх творах письменник різко висловлювався про царів і вельмож.

В 1750 р. Сковорода покинув навчання в академії (можливо, й не закінчивши повного її курсу) і помандрував за кордон шукати нових знань. Три роки жив у різних країнах (1750—1753). Він служив співцем при церкві російського консульства в Угорщині, в Токаї. Крім того, як свідчить життєпис Сковороди, написаний його ближчим учнем М. І. Ковалінським, він був у Будапешті, Австрії (Відень) і Словаччині (Братислава). Є відомості, що Сковорода відвідав ще й Німеччину та північну Італію. По дорозі в ці країни і

при поверненні з них Сковорода був, певно, ще й у Польщі.

Сковорода поглиблював свої знання за кордоном протягом майже трьох років. Він знайомився з наукою, мистецтвом, побутом, звичаями, фольклором народів Європи. Це засвідчено зокрема і творами Сковороди. Так, він згадує деякі деталі угорського землеробства: «В любезной моей Унгарии волами молотят» (Б.-Бр., 208). Те саме пише він і про Італію: «Имѣетъ обычай и Италия молотить волами» (там же, 278). Письменник робить посилання на польський фольклор: «Польская притча «Не вдруг выстроен Краков» (Баг., 1, 109)¹, згадує німецьку приказку «Поют германы притчу сію: «Бог строит кирку, а чорт там же часовню» (Б.-Бр., 432). Можливо, наочно відомі були Сковороді й Карпатські гори, які він називає «польскими и венгерскими горами» (Баг., 169).

В 1753 р. Сковорода повернувся на батьківщину. Пора навчання для 30-річного Сковороди була закінчена. Але у Сковороди й тепер не зменшилася жадоба до знань. Він фактично не припиняв учитися все своє життя. Вже навіть літньою людиною він любив називати себе студентом, так іноді й підписував свої листи.

В ці роки розпочинається велика громадська, літературна і педагогічна діяльність Сковороди.

¹ Умовним написанням «Баг.» позначаємо в тексті тут і далі книгу: «Сочинения Г. С. Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем. Юбилейное издание (1794—1894 годы)». Харьков, 1894.

Педагогічна праця була не тільки улюбленим заняттям, а й справжньою професією Сковороди. Хоч він не раз її залишав, але завжди — не з своєї вини. Повертався він до педагогічної професії також не раз і завжди з охотою. Сковорода любив молодь і справу її виховання.

Незабаром після повернення з-за кордону Сковорода одержав посаду викладача поетики в колегіумі м. Переяслава. Сковорода, за свідченнями його біографа М. Ковалінського, написав для учнів колегіуму курс поетики «Рассуждение о поэзии и руководство к искусству оной» (десь у 1753—1754 учб. р.). Цей курс подавав «правила для поэзии, которые были простѣе и вразумительнѣе для учащихся да и совсѣм новое и точное понятие давали об оной» (Б.-Бр., 4).

Новаторський курс поетики Сковороди, який ґрунтувався на розумінні справжньої природи поезії, викликав заперечення з боку переяславського єпископа Івана Козловича, у віданні якого тоді була ця школа. Сковорода, обстоюючи свою систему викладу поетики, посилався на авторитет знавців, але єпископ вперто настоював на своєму. Сковорода відповів єпископові латинським афоризмом: «*Alia res scertrum, alia — plectrum*», тобто «Одна справа — палиця єпископа¹, а інша — паличка музиканта»². Козлович звільнив виклада-

¹ *Scertrum* (лат.) — скіпетр, в даному випадкові — архієрейський посох.

² *Plectrum* (музикальний термін) — паличка, якою вдаряють по струнах, або смичок скрипки. Ковалінський переклав не зовсім точно, але досить

ча. Курс поезиї Сковороди, на жаль, не зберігся. Залишилися тільки його фрагменти.

Конфлікт Сковороди з єпископом був, за Ковалінським, «першою спробою твердості його духа» (Б.-Бр., 5). Але й далі, протягом усього життя, Сковорода був непохитним у своїх поглядах, в своїй опозиції до тодішніх порядків та їх прибічників — чи то з світського, чи з духовного стану.

На ці роки припадає і початок літературної діяльності Сковороди. В його обов'язки, як викладача поезиї, входило складання зразків тих літературних форм, про які в курсі йшла мова. Так була написана частина віршів Сковороди; так, певно, була створена і його драматична п'єса — «трагедокомедія», яка, на жаль, не дійшла до нас.

Але Сковорода був поетом не тільки з офіційного обов'язку вчителя поезії. Він був талановитим, щирим поетом-ліриком, першим на Україні відомим оригінальним поетом, до того ж, поетом-філософом.

Вірші, складені в період від 1753 року і до року 1785-го, Сковорода згодом зібрав у окрему збірку під назвою: «Сад божественных пѣсней».

На початку 1754 року Сковорода прийняв запрошення поміщика Степана Томари зайняти посаду домашнього вчителя і вихователя його сина Василя. В маєтку Томари — в селі Коврай, у «переяславських степах», — Сковорода жив з невеликою перервою шість

виразно передаючи суг афоризма: пастушья свирѣль (Б.-Бр., 5).

років (1754—1759). Нелегко було Сковороді, людині волелюбній, миритися з гнітючою обстановкою в поміщицькому маєтку. Протягом цілого року, наприклад, пан не розмовляв з учителем. Одного разу Сковорода зауважив своєму вихованцю у різких виразах. Слуги донесли про це пані, і вона настояла, щоб Сковороду було звільнено. Але пан Томара затримав Сковороду, очевидно, зваживши на високу кваліфікацію вихователя. Щоб забезпечити собі незалежність, Сковорода згодився лишитися й надалі вчителем молодого Томари, але вже без попередньої угоди і без зарані домовленої платні.

Для характеристики дружніх відносин його з учнем варто вказати, що в одному з пізніших листів уже літній В. Томара звертався до Сковороди так: «Ах, друг мой! Я часто привожу на память тихіе и безмятежные времена моих молодых лѣтъ, которых цѣну, доброту и красоту отношу к дружбѣ твоей».

І в іншому листі: «Отпиши ко мнѣ, каким образом мог бы я тебя увидѣть, страстно любимый мой Сковорода...»

З приводу цих та інших листів біограф Сковороди Г. П. Данилевський пише: «Ничего наивнее и трогательнее этих писем мы не знаем. В них сохранились любопытные черты, дорисовывающие окончательно образ Сковороды, показывающие всю степень любви, которую питали к нему современники и друзья его»¹.

¹ Г. П. Данилевский, Украинская старина, Харьков, 1866, стор. 47, 51, 53.

Перебування Сковороди в Ковраї—важливий період у житті письменника. Саме в ці роки, коли Сковорода був безпосередньо серед народу, формувався його світогляд як філософа-мислителя і громадського діяча. Коли попередні періоди життя Сковороди — академічний і закордонний — були підготовчими, то тепер Сковорода вже будує основні підвалини свого світогляду, своєї філософської концепції, визначає провідні принципи свого громадського служіння.

Процес формування світогляду і творчості Сковороди визначався історичними обставинами епохи, в яку він жив і творив.

Друга половина XVIII століття була дуже важким періодом в історії українського народу. Це був час тяжкої експлуатації народних мас і їх остаточного покріпачення. Українська козацька старшина, користуючись своїм привілейованим становищем, прирівнювалася до російського дворянства, захоплювала всіма правдами і неправдами ґрунти й майно рядових козаків і селян, а самих їх обертала в своїх кріпаків. Вона всіляко відмежовувалася від селянства і рядового козацтва в побуті, мові, уподобаннях, розбещувалася морально. З панами об'єднувалися в один табір духівництво, чернецтво, купецтво, а також хижакі-урядовці, які ганялися за «чинами», виснажували народ хабарами, кривдили їх судами.

Жорстока експлуатація спонукала народні маси до протидії — то у вигляді збройних повстань (гайдамаччина 1768 р., діяльність на Лівобережжі й Слобожанщині народного

месника Гаркуші, повстання селян в с. Турбаях на Полтавщині 1789—1793 рр.); то в інших формах протесту (втеча селян з панської неволі, антикріпосницький фольклор тощо).

Діяльність і творчість Сковороди були теж своєрідною протидією проти несправедливостей тодішнього суспільного ладу. Характерним в цьому відношенні є твір цього періоду «Сон». В алегоричній формі автор дає тут узагальнену картину й нищівну оцінку всього тодішнього суспільства. До форми «сну» вдавалися й інші письменники. Вона була вжита, крім Сковороди, Радіщевим, пізніше — декабристами, Шевченком, Чернишевським. Ця форма особливо зручна була для бойових памфлетів, для різкої критики пануючого ладу.

У своєму «Сні» Сковорода послідовно оглядає різні сторони тодішнього світу. Він переносить читача то в царський палац, то в хороми вельмож, то в церкву, то до знедоленого простого люду¹:

«В полночь, ноября 24 числа 1758 года, в селѣ Коврай, казалось во снѣ, будто я разсматриваю различные охоты житія человекскаго по разным мѣстам.

В одном мѣстѣ я был, гдѣ царскіе чертоги, наряды, музыки, плясанія, гдѣ любящіеся то пѣли, то в зеркала смотрѣлись, то бѣгали из покоя в покой, снимали маски, садились на богатые постели и проч.

¹ Наводимо «Сон» Сковороди у тому вигляді, як він переданий Михайлом Ковалінським в його біографічному нарисі «Жизнь Григорія Сковороды. Писана 1794 года в древнем вкусѣ» (Б.-Бр., 9—10).

Оттуда повела меня сила к простому народу, гдѣ такіе же дѣйствія, но особенным образом и порядком производились. Люди шли по улицѣ с скляницами в руках, шумя, веселясь, шатаясь...

Отсюда вшел я в постоялые дома, гдѣ лошади, упряж, сѣно, расплаты, ссоры и пр. слышал.

Наконец, сила ввела меня в храм нѣкій, обширный и прекрасный... Однако, и тут челоуѣческими пороками осквернено. Сребролюбіе с кошельком таскается, и самого священника не миная...»

«От мясных обѣдов, которые в союзных почти храму комнатах отравляемы были и в которые из олтаря многіе двери находились, во время литургіи дух шибал до самой святой трапезы».

Далі йде розповідь у соціальному плані. Змальовуються відносини між експлуатованими і експлуататорами, бідняками і багатіями в такій сильній алегорії:

«Тут я видѣл слѣдующее ужасное позорище: Как нѣкоторым не доставало к яствію птичих и звѣриных мяс, то они одѣтого в черную ризу челоуѣка (тобто одягнуеного в бідний, простий одяг. — П. П.), имѣвшаго голые колѣна и убогіе сандалія, убитого, в руках держа при огнѣ, колѣна и икры жарили, и мясо с истекающим жиром, отрѣзывая и отгрызывая, жрали; и сіе дѣлали аки бы нѣкіе служители. Я, не стерпя смрада и свирѣпства сего, отвратил очи и вышел» (Б.-Бр., 9—10).

Сцена ця узагальнює тодішне життя як

жорстоке людожерство. Тут виразно видно непримиренну позицію Сковороди, який в знак протесту проти несправедливості й жорстокості експлуаторського ладу обрав собі долю «голяка», мандрівного філософа, хоча за освітою, за своїми винятковими здібностями міг би посісти видатне місце. Сковорода не схотів бути учасником братовбивства, яке вбачав у верхах тодішнього експлуаторського світу. З цього часу Сковорода свідомо ухилявся від гонитви за кар'єрою, багатством, бо ця гонитва саме й призводила до пожирання людини людиною. Натомість філософ почав проповідувати щастя, яке не залежить від маєтків, грошей, чинів, бо полягає в розвиненні самопізнання, природних здібностей, в мудрості, в чистоті сумління, в незалежності духу, в праці для людей.

Біограф Сковороди М. Ковалінський пише про це так: «Сковорода начал чувствовать вкус к свободѣ от суетностей и пристрастей житейских; в убогом, но беспечальном состоянии; в уединении, но без расстройки с самим собою...» (Б.-Бр., 10).

Все даліше життя Сковороди було суцільною історією того, як «світ» ловив його в свої тенета, але не міг спіймати. Представники тодішніх духовних і світських кіл не раз пропонували обдарованому і високоосвіченому Сковороді блискучу кар'єру, але він відхиляв ці спроби. Він принципово обрав собі простий, низький стан у суспільстві, ходив у бідному селянському вбранні, не мав власності, крім торби з кількома найпотрібнішими книгами й речами. Філософ не мав постійної до-

мівки, не мав Сковорода і сім'ї. Але він ніжно любив людей, дітей, молодь. Він любив народ і робив все можливе для його освіти. Тому він і прийняв у 1759 р. пропозицію викладати в Харківському колегіумі, учбовому закладі вищого типу. В зв'язку з цим він залишив «перейславські степи» і перейшов на Слобожанщину.

В Харківському колегіумі Сковорода викладав поетику протягом 1759—1760 навчального року. Йому пропонували продовжувати викладання й далі, але зобов'язували прийняти чернецтво. Філософ різко відмовив: «Хіба ви бажаєте, щоб і я збільшив число фарисеїв? Іжте жирно, пийте солодко, одягайтеся м'яко і монашествуйте! А Сковорода вбачає монашество в житті нестяжательному, довольстві малим, здержливості, в усуненні всього непотрібного, щоб придбати найпотрібніше...» (Б.-Бр., 12).

Залишивши колегіум, Сковорода перейшов жити до одного з своїх приятелів, в тихе, мальовниче, багате лісами й водами село Старицю, недалеко від міста Білгорода.

Але незабаром філософ знову повернувся до педагогічної діяльності. Побачивши одного разу в Харківському колегіумі племінника свого знайомого, учня синтаксичного класу Михайла Ковалінського (що потім став його найближчим учнем, другом і біографом), Сковорода погодився викладати синтаксис у колегіумі. Крім того, він тут викладав і грецьку мову.

Дружба учителя з учнем Ковалінським — дуже цікава сторінка в біографії Сковороди.

Юнак Ковалінський любив і поважав учителя, але не зовсім розумів його незвичайні, сміливі думки, тим більше, що інші вчителі прищеплювали йому зневагу до Скворода, забороняли вести з ним знайомство. Молода людина «відчула в собі боротьбу думок і не знала, як її розв'язати» (Б.-Бр., 15).

Велика кількість листів, які писав у цей період Скворода до М. Ковалінського (всі вони писані латинською мовою почасти для вдосконалення учня в цій мові, почасти для конспірації), свідчать про те, що думки вчителя були справді-таки сміливі.

Ось, наприклад, як повчав Скворода свого учня в своїх листах¹: «Коли хлібороб здоровий, — пише Скворода, — то він щасливіший за хворого царя. Ні, він щасливіший і за здорового царя» (Баг., 50). Або: «Яку користь тобі дадуть (царський) скіпетр, або палац, або золото, коли найцінніше — свою душу, тобто самого себе, — ти губиш і вбиваєш» (Баг., 97). Царська верхівка феодально-кріпосницького суспільства є за іншим листом Скворода, не що інше, як «кубло (taberna) обманів і злочинств» (Баг., 43). «Погорджую крєзами, не заздрю юліям, зневажаю демосфєнів, шкодную багатих» (Баг., 48)².

Скворода повчає учня: «Хай тебе не спокушають палаци, фортеці і храми» (Баг., 58).

¹ Характерні місця з латинських листів Скворода наводимо в нашому перекладі.

² Крез, як відомо, вважався уособленням багатства, Юлій Цезар — вищої влади, Демосфєн — слави.

Філософ називає світ з пануючими в ньому неправдою, розпустою і лицемірством «нарум'яненою мавпою» (Баг., 93). Він цілком свідомий того, що світ гнобителів шалено бореться за своє панування і жорстоко карає всіх тих, хто йому не підкоряється. Тому вчитель радить учневі: «Загострюй свій меч! Не забувай, що наше життя — це безперервна збройна боротьба» (Баг., 93).

Ця боротьба потребує героїзму і мужності. І Сковорода при цій нагоді називає себе не вчителем, а «співвоїном» (*commilito*). Він попереджає свого молодого товариша по боротьбі, щоб він готовим був не тільки на подвиг, а й на геройське мучеництво в цій боротьбі: «Наслідуй, — пише філософ, — пальму. Чим тяжче давить її камінь з зруйнованої скелі, тим вище й красивіше підіймається вона вгору. Адже це те саме дерево, з яким у руках зображуються переможці-мученики, як це можна бачити на малюнках» (Баг., 75).

Вчитель радить учневі бути дуже обережним і нікому не показувати його листів. Він таємно приносить йому якусь заборонену книгу, в якій «дотепно і наочно» зображується «прихований бруд» тогочасного світу, цієї препоганої блудниці» (*meretrix*). Книга ця, — пише Сковорода, — буде незрівнянно корисніша молодій людині, ніж «надута і безглузда філософія схоласта» (Баг., 75).

В 1764 році Сковорода примушений був ворогами залишити Харківський колегіум. Поселився він на Слобожанщині, де з тих пір і жив більшу частину свого життя. Він

полюбив Слобожанщину, за його висловом, як рідну тітку, не менше, як і свою рідну матір— Малоросію, тобто Наддніпрянську Україну, де народився і виховався.

Сковорода виїжджав поза межі Слобожанщини тільки в подорожі. Так, в серпні 1764 року філософ з своїм учнем Ковалінським їздив до Києва.

В Києво-Печерській лаврі Сковорода зустрів колишніх своїх товаришів по академії, знайомих і родичів, які стали ченцями. Вони умовляли його невідступно: «Годі тобі блукати по світу! Час причалити до пристані! Нам відомі твої таланти, свята Лавра прийме тебе, як своє чадо, ти будеш стовпом церкви і красою обителі!

— Ах, преподобнії! — з запалом відповідав Сковорода. Я стовпотворіння собою умножати не хочу, досить і вас, стовпів неотесаних, в храмі божому!» (Б.-Бр., 23).

Сковороду спокушали високими посадами і в світських колах. Так, начальник Слобідськоукраїнської губернії Є. О. Щербинін, зацікавившись особою Сковороди, одного разу закликав його до себе і запитав:

«— Чесний чоловіче! Чому ти не візьмеш собі якогось певного стану?

— Шановний пане! — відповів Сковорода. — Світ подібний до театру; щоб грати в театрі з успіхом і похвалою, беруть ролі за здібностями. В театрі дійову особу хвалять не за знатність ролі, а за вдалість гри. Я довго міркував про це і після великого іспитування себе побачив, що не можу представляти в театрі світу жодної особи вдало, крім низь-

кої, простої, безтурботної, самотної. Я цю роль обрав, узяв її і — задоволений».

Відповідно до обраної філософом «низької» ролі в «театрі світу», він цурався знатних осіб, високих знайомств і всім серцем відданий був простим трудовим людям.

Не кар'єра, а любов до життя, до суспільної праці, до педагогічної професії, до молоді спонукали Сковороду ще раз — і на цей раз востаннє — зайняти шкільну кафедру. Згаданий вище губернатор Щербинін організував у Харкові в 1768 р. при колегіумі так звані додаткові класи для дітей шляхетства й інших світських станів. Це була школа з практичним ухилом, де викладалися: вища математика, геодезія, інженерія, артилерія, географія, музика, малювання, нові європейські мови: італійська, французька і німецька. Серед інших предметів викладався тут, за тодішньою обов'язковою умовою, і катехізіс. На посаду викладача катехізісу Щербинін — без погодження з духовною владою і навіть всупереч їй — призначив Сковороду.

В 1768—1769 навчальному році Сковорода викладав фактично під виглядом катехізісу курс «христіанского добронравія», тобто етику. В цьому курсі Сковорода вчив молодь не релігійним догматам, не церковним правилам і обрядам, а передусім шуканню в собі «справжньої людини» («истиннаго челоуѣка») та будуванню нового суспільства, як він його розумів.

Цей курс Сковорода літературно обробив під назвою: «Начальная дверь ко христіанскому добронравію». Це — своєрідний посіб-

ник для молоді, який був і першим писаним твором філософа¹.

Характерний і незвичайний був початок вступних двох лекцій-проповідей до цього курсу: «Весь мир спит, да еще не так спит, как о праведникѣ сказано: «Аще падет, не разбіється...» Спит глибоко, протянувшись, будто ушыблен об нея. А наставники, пасуцьи Израїля, не только не пробуживают, но еще поглаживают: спи, не бойся, мѣсто хорошее, чево опасаться?..»²

Характерний і кінець першої з цих вступних лекцій: «Продеримо ж, о мертвая тѣнь, глаза наши! И заобыкшее к плотской тѣм око наше принаравливаймо, возводя потихоньку вгору — смотрѣть... на истиннаго человека...»

Отже, в своєму курсі Сковорода ставив мету—передусім шукати Людину, яка стоїть над користолюбним, цинічним розумінням життя і світу, понад «подлостію христіанскою». В курсі давалася гостра, надзвичайно

¹ Зазначимо, до речі, що «Начальная дверь» Сковороди, перший за часом філософський його твір, був і першим надрукованим його філософським трактатом. Він побачив світ вже після смерті автора, в 1806 р. в часопису «Сіонский вестник». Твори Сковороди за його життя взагалі майже не друкувалися. Вони поширювалися здебільшого підпільно, в рукописних списках. Вони довго — по суті, аж до Жовтневої революції — затискувалися царською цензурою, світською і духовною. Не випадково жодна з збірок творів Сковороди через цензурні утиски в дореволюційний час не могла вийти в світ повністю.

² Подаємо цей і дальший текст за автографом Сковороди, із збірки І. І. Срезневського (Архів АН СРСР в Ленінграді).

смілива (особливо в школі для дворянського юнацтва), хоч зовні й прикрита біблійними текстами, критика євангельських «пльоток» про «плотяного Христа», тобто таксго, що нібито справді жив; критика церковних догматів, постів, обрядів, прощ і т. п. «Катехізис» у Сковороди, отже, перетворився в пряме його заперечення, в повну його протилежність.

Вступ до курсу («Преддверіє») починається відомим афоризмом грецького філософа Епікура (правда, тут не названого): «Благодареніє блаженному богу о том, что нужно здѣлал не трудным, а трудное — не нужным» (Б.-Бр., 61).

Навряд чи можна уявити собі щось сміливіше, ніж почати курс християнського «катехізису» для молоді афоризмом гнаного тоді «язичеського» філософа-матеріаліста і атеїста Епікура.

Незалежно від бажання Сковороди, його діяльність як викладача «благодієв» і взагалі як шкільного викладача в 1769 р. припинилася, і на цей раз назавжди. Реакціонери підготували проти Сковороди цілу зливу обвинувачень. Йому закидали підрив основ суспільства і богохульство.

Сковорода оселився поблизу Харкова, в селі поміщиків Зембровських Гужвинському, на пасіці, посеред густого, «похмурого» лісу, в бідній хатині. Тут він закінчив два перші свої великі філософські твори: «Наркисс. Разглагол в том: Узнай себе» і «Симфонія, нареченная книга Асхань о познаніи самого себе». Твір «Наркисс» Сковорода назвав своїм

«первородним плодом», народженим «в седьмом десяткѣ вѣка сего» (Б.-Бр., 75). Раніше Сковорода писав невеликі твори у віршах і прозі. Обидва названі твори присвячено, по суті, одній темі — про самопізнання, яке, за концепцією автора, сприяє пізнанню всього світу.

Обидва ці філософські твори, як і більшість пізніших, викладені переважно в формі діалогів, тобто розмов співбесідників. Серед останніх Сковорода позначив і неписьменних селян Клеопу, Філона і Конона (Б.-Бр., 102, 162—163). Можна припустити, що писані діалоги Сковороди частково відбивали дійсні усні розмови філософа, зокрема і з простими людьми, селянами.

Вороги Сковороди не могли примиритися з тим, що десь у глушині живе і діє Сковорода. І почали сіяти на нього наклепи та поговори. Повзли злі чутки про Сковороду, як про «богохульника», «богатствоненавистника», бо він, мовляв, хулить «створені богом» золото, срібло, маетки, багатство і т. ін.; як про «мізантропа», бо він «уникає певного стану в суспільстві». Сковорода прибув до Харкова, щоб точніше викласти свої погляди й покласти край інтригам.

На цей раз врятувало Сковороду його вміння найсміливіші свої думки висловлювати в ортодоксальній формі та підтверджувати текстами «святого письма». Віртуозне володіння біблійною фразеологією було для Сковороди немовби захисним щитом, який давав йому можливість в умовах царського урядово-бюрократичного та церковного деспо-

тизму висловлювати й поширювати свої прогресивні думки.

Друга обставина, яка рятувала Сковороду від звинувачень, це те, що і серед дворянства, і серед духівництва, зокрема в самому керівництві Харківського колегіуму, були друзі й однодумці філософа.

І тут було своє розшарування, про яке йдеться в листі Сковороди від 18 квітня 1765 р.¹ до Іова Базилевича, який був ректором Харківського колегіуму в той час, коли в ньому викладав Сковорода. В цьому листі Сковорода розрізняє в персоналі колегіуму «рабські серця», тобто мракобісів і ретроградів. Але він виділяє префекта колегіуму Лаврентія Кордета, якого вважає талановитим педагогом, блискучим оратором, освіченою людиною, обізнаною в математиці, економіці і географії. Ця характеристика повертає перед нами постать і самого Сковороди маловідомою стороною. Виявляється, що Сковорода цікавився новою, світською, «університетською» наукою (це був час відкриття першого в Росії Московського університету), знав про цю науку, цінував її. Такі риси в образі Сковороди особливо цінні.

Філософ незабаром переїхав у Гусинку, Ізюмської округи, маєток поміщиків Розальйон-Сошальських. З того часу Гусинка стала улюбленим місцем його перебування. Як і в Гужвинському, Сковорода жив тут життям

¹ П. М. Попов, З листування Г. С. Сковороди, 36. «Радянське літературознавство», № 18, Вид-во АН УРСР, 1955, стор. 57—64.

бідняка на пасіці, в лісній місцевості, багато працював над своїми творами.

70—80-і роки були особливо плідними в творчості Сковороди. Кращі його філософські твори були написані саме в цей період.

В 1770 році разом з О. Сошальським Сковорода їздив знову до Києва. Користуючись тим, що родич Сковороди Іустин Звірака, який у перший його приїзд до Києва (1764 року) був начальником знаменитої Лаврської друкарні, тепер став начальником Китаївської пустині, Сковорода прожив у нього в Китаєві (мальовнича лісова місцевість під Києвом) цілих три місяці¹.

З Києва Сковорода знову повернувся влюбиму Гусинку, але цим разом ненадовго. Тепер він дедалі все частіше переходить з місця на місце, виправдуючи свою славу мандрівного філософа. В цей період Сковорода перебував то в селян, то в освічених, вільнодумних поміщиків. Крім Розальйон-Сошальських, він бував у Тевяшових, в Острогожському повіті на Воронежчині, де у 1776 році написав свого «Израильского змія»; у Донець-Захаржевських, в селі Великий Бурлук, Купянського комісаріатства, Ізюмського полку; у Петра Щербиніна або у священника Якова Правицького в селі Бабаях (околиця Харкова), де в 1774 р. закінчив свої «Басни Харьковскіе»; у свого учня Михайла Ковалінського в селі Хотетово, за 25 км. від Орла;

¹ Перебування Сковороди в Китаєві художньо відтворено у віршах: П. Г. Тичини «Сковорода і Біснுவатий» і М. Т. Рильського «Китаїв».

у Андрія Ковалівського в селі Іванівці, або Паніванівці, за 40 км. від Харкова; нарешті, в самому Харкові, де філософ мав багато друзів серед різних верств міського населення: аптекарів, торговців, живописців тощо. Бував іноді Сковорода і в монастирях, але переважно невеликих, непривілейованих, розташованих в мальовничих місцевостях: Охтирському, Сумському, Святогорському та інших.

Під час своїх мандрівок Сковорода любив спинятися там, де знаходив «людей з Мінервою», тобто з «розумом і серцем»; або там, де були люди, яким треба було допомогти перевиховатись, підвищувати рівень свого розуму, освіти. Не припиняв філософ і приватного навчання молоді.

У своїх мандрівках Сковорода не обмежувався самою тільки Україною. Виявляючи палку любов до своєї батьківщини — України, він одночасно виховував у собі серце «всесвітнього громадянина». Ще в коврайський період свого життя, в 1754 р., Сковорода відвідав Москву і Сергієву лавру (теперішній Загорськ). Туди їздив разом із своїм другом, євреєм з походження, Володимиром Каліграфом, великим знавцем і прихильником філософії Лейбніца.

В багатій бібліотеці лаври Сковорода вивчав античну поезію, зокрема знайшов тут старогрецьку епіграму з запереченням влади Венери над музами. Цю епіграму Сковорода переклав латинськими віршами (Баг., 99). Характерно, що в монастирі філософ вивчав не лише церковні книги, а й світську літературу.

Сковорода жив і в різних місцях Росії: на Воронежчині, Курщині, Орловщині. В 1781 р. він жив у Приазовському краї, в Таганрозі, в брата свого учня Григорія Івановича Ковалінського. Була у Сковороди думка їхати й далі, на Кавказ, в Грузію, до колишнього свого коврайського учня Василя Томари, який там у той час служив, але через кволе здоров'я не міг здійснити цей свій намір¹.

В 1770-х роках Сковорода написав, крім другої частини збірки «Басни Харьковськіє», ще такі свої твори: трактат «Бесѣда, нарѣченая двое — о том, что блаженным быть легко»; «Разговор дружескій о душевном мирѣ» і на ту ж тему — трактат «Кольцо»; «Алфавит, или букварь мира» на тему про необхідність суспільнокорисної праці за природними здібностями; «Израильскій змій» — один з найбільш вільнодумних і різко критичних творів філософа.

В 1780-х роках Сковорода працював над творами: «Брань архистратига Михаила со сатаною о сем: легко быть благим» і «Прябѣсу со Варсавою»; написав дві прекрасні притчі «Благодарный Еродій» — на тему про виховання молоді та «Убогий жайворонок»—

¹ Кавказ Сковороду взагалі дуже цікавив. Він ерідко згадує його в своїх творах. П. Г. Тичина мав ацію, змалювавши в одному з своїх віршів цілком можливу з науково-біографічного погляду зустріч Сковороди з грузинським поетом Давидом Гурамішвілі, який тоді жив і творив на Лівобережній Україні, в недалекій Полтавщині, а саме в Миргороді й Зубівці.

сатиру на багатіїв-хапуг, на їх безглузду і згубну гонитву за чужим добром, за чужою працею.

В 1770—1780-х роках Сковорода як філософ, громадський діяч і письменник був на вершині своєї слави. Як зазначає його сучасник М. І. Ковалінський, «і добра, і лиха слава ширилася про нього по всій Україні, Малоросії і далі. Одні ганьбили його, інші хвалили...» (Б.-Бр., 31).

Є діячі, життя яких не менш цікаве, ніж їх творчість. Це — люди, життя яких є найсильнішим виявом їх індивідуальності. Сковорода належить саме до такої категорії діячів. Він жив так, як учив, і учив так, як жив. Сковорода був не тільки геніальним мислителем, а й цільною натурою, незламним діячем, що вийшов із широких мас українського народу.

Будучи одним з найосвіченіших людей свого часу, Сковорода принципово відмовився від привілеїв, пропонованих йому вищим світом. Навіть у побуті він залишився бідняком, скромним сином свого народу. Одягався, як простий селянин-козак. Про нього сказав його молодший сучасник Василь Каразін: «Ми під чубом і в українській свитці мали свого Піфагора, Орігена, Лейбніца, подібно як Москва в Посошкові — свого Філанджері»¹.

В марнотратний вік Катерини II, в жорстокий час посилення кріпосництва Ско-

¹ Г. П. Данилевский, Украинская старина, Харьков, 1866, стор. 164.

ворода всім своїм життям, побутом, поведінкою, писаннями доводив, що можна бути освіченою, культурною, передовою людиною і в той же час не пожирати крові й поту собі подібних, не брати участі в тому людожерстві, від якого з таким жахом він відвернувся в своєму коврайському «Сні».

Веселий і бадьорий, хоч і нужденний, — таким був Сковорода. В особистому своєму побуті він любив людей, компанію, бенкети з друзями й однодумцями; він музичив навіть у старості.

Любов до простих людей, друзів, дітей, молоді, пристрасть до книг, картин, театру, до живої природи, зокрема лісів, річок, квітів, — все це було характерне для філософа.

В селі Бабаях Сковорода утворив свєрідний сільський гурток, до якого зокрема входили селяни, кобзарі¹.

Сковорода глибоко поважав людську гідність жінки. Він вважав освіту потрібною і для жінок.

Рішуче засуджував безшлюбний стан ченців як неприродний і, сам не маючи сім'ї, він глибоко її поважав і турбувався про те, щоб сім'я була міцна, квітуча, морально і фізично здорова. Прекрасні думки про це Сковорода висловив у притчі «Благодарный Еродій».

Невичерпний оптимізм Сковороди рішуче

¹ Докладніше про це див.: П. М. Попов, Пояснення до знайденого в Чехословаччині листа Г. С. Сковороди. «Радянське літературознавство», К., 1958, № 2, стор. 113—116.

заперечує всілякі спроби вбачати в ньому якогось мізантропа, аскета, містика.

Оптимізм Сковороди виявляється в багатьох його творах, зокрема в його своєрідному літературному автопортреті, який змалював 1783 року в своєму творі: «Брань архистратига Михаила со сатаною о сем: легко быть благим».

Письменник передає тут в художніх образах своє радісне світовідчуття, свою життєлюбність. Він малює широкий міжпланетний, космічний пейзаж і, здаля дивлячись на самого себе, зображає себе весело крокуючим по земній кулі, по гірських, важких, але розумних і радісних стежках.

Один із духів, які літали над землею, каже до інших: «Любезная моя братія!.. Призрите на грядущего перед вами странника сего на землѣ (тобто на Сковороду. — П. П.). Он шествует со жезлом (палицею.— П. П.) веселыми ногами и мѣстами, и спокойно воспѣвает: «Пришлец аз есмь на землѣ...» Воспѣвая, обращает очи то надесно, то налѣво, то на весь горизонт, почивает то на холмѣ, то при источникѣ, то на травѣ зеленѣ, вкушает пищу безпритворную, и сам он ей, как искусный пѣвец простой пѣснѣ, придает вкус.

Он спит сладостно... Восстает заутра свѣж и исполнен надежды...

— Не слышите ли, что сей пѣшеходец поет?..

— Как не слышать? — воскликнули архангелы. Он руками машет и поет... Он един нам есть милѣйшій позор (найкраще видовище. — П. П)... Мы же его poznали! Сей есть

друг наш — Д а н і и л В а р с а в а!» (Б.-Бр. 424), тобто сам Сковорода¹.

Тут маємо широко узагальнений автопортрет мислителя, що вірить у високе призначення людини, у світле, радісне життя людей на землі.

Особистий приклад Сковороди підсилював переконливість його вчення, підносив моральний рівень сучасників, пробивав грубу товщу егоїстичних звичок і настроїв у суспільстві XVIII століття, торував шлях гуманістичним і народолюбним течіям наступного XIX століття.

В 1790-х роках Сковорода написав свій останній філософський твір «Потоп зміин» (1791 р.), де переказав повторно свої вступні лекції до курсу «христіанского добронравія», з якими майже 30 років тому виступав перед молоддю. Цим Сковорода ніби ствердив незадовго до смерті непохитність своїх поглядів, ніби замкнув коло свого філософського доробку. Варто відзначити, що Сковорода не знижував з віком рівня свого життя і вчення, навпаки, підвищував його.

В 1790-х роках старість і хвороби фізично давалися взнаки. Передбачаючи близьку смерть, Сковорода в 1794 році поїхав в село Хотетово на Орловщині, де в ширих

¹ М. Ковалінський під час своєї закордонної подорожі (1772 р.) зустрів у м. Лозанні (Швейцарія) тамошнього філософа Данила Мейнгарда, який здався Ковалінському дуже подібним до Сковороди поглядами й обличчям. Сковорода заочно полюбив Мейнгарда і з того часу почав називати й себе: «Григорій Варсава (єврейське: син Савви), Данил Мейнгард».

розмовах з своїм найближчим учнем Ковалінським підвів підсумки свого життя.

Повернувшись на Україну, Сковорода оселився у своїх друзів Ковалівських в селі Іванівці, недалеко від Харкова. Там він і скінчив своє життя на світанку 29 жовтня старого стилю (9 листопада за новим стилем) 1794 року. За переказами його сучасників, Сковорода сам собі викопав могилу в саду, переодягнувся в чисту білизну, поклав під голову чернетки своїх творів, накритися сірою селянською свитою і спочив навіки.

Подібно до того, як це пізніше зробили Тарас Шевченко і Лев Толстой, Сковорода заповів поховати його не на цвинтарі або кладовищі, а серед вільної природи, на високому місці, біля гаю.

На могилі він заповів зробити напис: «Мир ловил мене, но не поймал».

В цьому реченні в кількох словах узагальнено все життя філософа і основну суть його подвигу.

Що це означає? Який «світ» ловив Сковороду, але не спіймав?

В одному з останніх своїх творів Сковорода пояснював, що він ухилявся не від світу як такого, а тільки від «поганого його серця» (Б.-Бр., 451). Світ, який ловив, але не спіймав Сковороду, це був світ гнобителів народу, світ несправедливості і п'їтьми.

Село Іванівка, де помер і був похований Сковорода, переіменовано Радянською владою на його честь у Сковородинівку (тепер Золочівського району, Харківської області).

По пристрасному шуканню правди, по сміливості й безкомпромісності думок, по твердості й непохитності характеру, по мужньому переборенню злиднів, гонінь і всяких поневірянь постать Г. С. Сковороди — одна з самих привабливих в історії людства. Життя його — одне з тих, які слід вважати героїчними в повному розумінні цього слова.

Г. С. СКОВОРОДА ЯК ФІЛОСОФ, ВЧЕНИЙ, ПЕДАГОГ

Який обсяг і склад писемної спадщини Сковороди в цілому?

Зараз ми знаємо до 20 окремих творів Сковороди. Але це — не вся його спадщина. Деякі твори до нас не дійшли і відомі лише з їх викладу, зробленого одним із прихильників Сковороди й перших дослідників його творчості молдаванином Олександром Хаждеу¹. Цей виклад ми приймаємо до уваги, але не ототожнюємо його з справжніми писаннями філософа, які дійшли до нас в його автографах або в авторитетних списках¹.

До нас дійшли такі філософські твори Г. С. Сковороди: дві вступні лекції на тексти «Убудшесья видѣша славу его» і «Да лобжет мя от лобзаній уст своих» (1765 — 66 рр.), «Начальная дверь ко христіанскому добронравію» (1766), «Наркисс. Разглагол о том: Узнай

¹ Сковороді приписували й такі твори, які йому безумовно не належать. Один із них («Правда вѣрь») чомусь надрукований був Д. Багалієм в цитованій збірці творів Сковороди, Харків, 1894, стор. 312—344.

себе» (1766), «Асхань» (1767), «Бесѣда, нареченная двое, о том, что блаженным быть легко» (1772), «Разговор дружескій о душевном мирѣ» (1772—1773), «Диалог или разглагол о древнем мирѣ» (1772—1773), «Кольцо» (1774), «Алфавит, или букварь мира» (1774—1775), «Израильскій змій» (1775—1776), «Жена Лотова» (1780), «Брань архистратига Михаила со сатаною о сем: легко быть благим» (1783), «Пря (тобто суперечка.— П. П.) бѣсу со Варсавою» (тобто з Сковородою.— П. П.) (1783—1784), «Благодарный Еродій» (1787), «Убогій жайворонок» (1787), «Потоп зміин» (1791)¹.

В чому суть і значення філософії Г. Сковороди?

Були різні відповіді на це питання. Одні дослідники (більшість) вважали Сковороду оригінальним мислителем, але були й такі, що відмовляли йому в самостійності його філософської думки. Одні вбачали в Сковороді переважно мораліста, творця своєрідної етики, інші підкреслювали в його творах гносеологічні моменти. Треті справедливо вважали, що вчення Сковороди є поєднання матеріалістичних і ідеалістичних тенденцій, з чимдалі більшою перевагою перших.

На думку одних, Сковорода стояв в основному на ґрунті церковної ортодоксії, інші ж (більшість) вірно вважають, що він був вільнодумцем, а в питаннях релігії — антицерковником. Для одних (більшості) Сковорода — народний філософ, або «філософ из народа»;

¹ Деякі дати творів Сковороди подано тут орієнтовно; не всі вони були позначені самим автором.

інші ж відривали його від народу, від його соціального і національного ґрунту.

Де причина такої строкатості, суперечливості в поглядах на світогляд і філософію Сковороди?

Така суперечливість у поглядах на світогляд і спадщину Сковороди пояснюється тим, по-перше, що Сковорода й сам не позбавлений був суперечностей, які відбивали суперечності життя перехідної доби, в яку він жив і діяв. По-друге, Сковорода не залишив чітко систематизованого викладу своїх поглядів. Треба, нарешті, зважити й на те, що й досі не всі сторони життя, світогляду і творчості Сковороди належно досліджені.

Щоб правильно оцінити спадщину Сковороди і визначити її місце в процесі розвитку філософії та літератури XVIII ст., треба підійти до них історично, не відривати філософа від його епохи, тобто розглядати його з усіма його сильними і слабкими сторонами, враховуючи, що він, як і всякий мислитель, письменник, історичний діяч, був сином своєї епохи, виразником свого середовища.

Сковорода був передусім народним мислителем і письменником. Коріння його філософії і його поезії знаходиться переважно в філософії і поетичній творчості трудящих мас, з яких він вийшов.

Від народу, від мільйонів безіменних мислителів і поетів, наш філософ сприйняв і основні риси стихійного матеріалізму, своє вільнодумство, свою опозиційність експлуататорському феодально-кріпосницькому ладові, свій скепсис до релігії, своє презир-

ство до паразитарних прошарків, зокрема духівництва.

Життя і творчість Сковороди по відношенню до народної творчості є одним із яскравих підтверджень повної вірності положення О. М. Горького: «Народ — не тільки сила, яка створює всі матеріальні цінності, він — єдине і невичерпне джерело цінностей духовних, перший за часом, красою і геніальністю творчості ф і л о с о ф і п о е т...»¹

Життя і творчість Г. С. Сковороди — один із прикладів впливу творчості мас на діячів культури. Силу цього впливу усвідомлював сам філософ. Він назвав народну творчість тією «тритисячолітньою піччю» (Б.-Бр., 466), яка випікає і «неопально» зберігає скарби народної мудрості.

Уявлення про добро і зло, правду і кривду, красу і потворність у народі і в Сковороди були цілком чіткі, виразні і мають багато спільного.

В своєму філософському доробку, як і в своїй поетичній творчості, Сковорода продовжував і розвивав в основному народні традиції. Як і трудовий народ, Сковорода засуджував соціальну неправду, мріяв про краще майбутнє без царів і панів, без експлуатації людини людиною. Як і народ, він славив просте, чесне, близьке до природи, безкорисливе життя людей, які живуть з власної праці, а не з грабунку і обману інших людей.

¹ М. Горький, Про літературу, Держлітвидав, К., 1954, стор. 38. (Підкреслення наше. — П. П.).

Філософію Сковороди не можна обмежувати вузьконаціональними рамками. Національне і інтернаціональне в творчості Сковороди не протиставлялося, а гармонійно сполучалося. Розвиткові філософії Сковороди не перешкоджало, а, навпаки, сприяло те, що він знав і використовував твори своїх попередників — мислителів Заходу і Сходу.

— Які ж основні риси філософії Сковороди?
— Сковорода був одним із видатних філософів Росії, України, слов'янства і всієї Європи, що вчили про вічність матерії як основи всього існуючого. Він визнавав силу і незмінність законів природи і цим торував шлях на Україні суто науковому світогляді.

Вже в одному з своїх порівняно ранніх філософських творів («Израильській змії») Сковорода писав: «Природа есть первоначальная всему причина и самодвижущаяся пружина» (Б.-Бр., 324).

Сковороді властиві були певні елементи стихійної діалектики. Він писав, наприклад: «Если ж мнѣ скажеш, что внѣшній мир сей в каких-то мѣстах и временах кончится, имѣя положенный себѣ предѣл, и я скажу, что кончится, сирѣчь, начинается. Видиш, что одного мѣста граница есть она же и дверь, открывающая поле новых пространностей, и тогда же начинается цыпліонок, когда портится яйцо. И так всегда все идет в безконечность. Вся исполняющее Начало и Мир сей, находясь тѣнью его, границ не имѣет. Он всегда и вездѣ при своем Началѣ, как тѣнь при яблони. В том

только разнь, что древо Жизни стоит и пребывает, а тѣнь умалывается: то преходит, то родится, то ищезает и есть ничто. *Materia aeterna* (Матерія вічна)» («Израильскій змії») (Б.-Бр., 368).

Що ця думка про первинність і вічність матерії аж ніяк не була у Сковороди випадковою, видно з того, що він повторював її неодноразово, зокрема в останньому своєму творі-заповіті «Потоп зміин» (1791 р.), і — що важливо відзначити — повторював щоразу енергійніше.

Так, в творі «Потоп зміин» Сковорода пише: «...давно уже просвѣщенныи сказали вѣсть сію: «*Materia aeterna*. Вещество вѣчно есть». Сирѣчь всѣ мѣста и времена наполнила. Един точію младенческій разум сказать может, будто Мыра, великого сего идола и Голиафа, когда-то не бывало или не будет» (Б.-Бр., 507).

Сковороді властива була думка про закономірність, яка існує в світі. Він виключав можливість будь-якого втручання надприродних, «божеских» сил у хід розвитку явищ і процесів, які творяться за властивими їм від природи законами.

Філософ писав у «Израильском змії»: «Дѣтское есть сіе мудрованіе, обличающее наглость и непостоянность блаженныя природы, будто она когда-то и гдѣ-то дѣлала то, чего теперь нигдѣ не дѣлает и впредь не станет... Восстать противу царства ея и законов — сія есть нещасная исполинская дерзость... Как же могла восстать сама на свой закон блаженная натура? Раз она велѣла тонуть жел: зу — и бысть тако.

...И нѣт смертоносиѣе для общества язвы, как суевѣріе — листвіе лицемѣрам, маска мошенникам, стѣнь тунейдцям, стрекало и поджога дѣтоумным» (Б.-Бр., 361—362).

Виходячи з свого основного твердження про вічність матерії (в часі) і безконечність її (в просторі), про закономірність явищ природи, Сковорода в різких тонах — і неодноразово — критикував біблійне вчення про створення світу богом, а також релігійні оповідання про кінець світу, «страшний суд», рай і пекло.

Про пекло Сковорода писав дуже недвозначно: «Не всѣ ли блеют о пеклѣ? И кто уразумѣл пекло? Не смѣшно ли, что всѣ в пеклѣ, а боятся, чтоб не попасть?.. Мы сотворим свѣт получший! Созиждем день веселѣйший!» (Б.-Бр., 494).

Отже, філософія Сковороди була безумовно прогресивною. Вона об'єктивно підривала основи середньовічного, релігійного світогляду, обстоювала примат розуму в ряді істотних питань. Філософ сміливо відкидав догмати, обряди, «чуда», всілякі релігійні забобони.

Може здатися дивним, що народний філософ у своїх творах, незважаючи на їх прогресивну передову основу, так багато говорив про бога, віру, Христа, пророків, апостолів та ін. Він іноді засипає читача цитатами з так званого «святого письма», особливо з Старого завіту.

В творах Сковороди, як і інших письменників (особливо давніших часів), треба розрізняти сутність і форму. Форма творів іноді старілася раніше, ніж їх зміст. Нерідко в

релігійній формі давні мислителі й діячі людства висловлювали передові й навіть революційні ідеї. Ф. Енгельс у своїй книзі «Людвіг Фейєрбах» писав про використання релігійної оболонки представниками революційних рухів аж до Французької революції. К. Маркс зазначав («18 Брюмера Луї Бонапарта»), що при народженні нового буржуазного суспільства релігійно-біблійний маскарад, незважаючи на його містифіковану форму, служив прогресові. Вождь німецької реформації Лютер у своїй боротьбі з католицькою церквою переодягався в християнського апостола Павла, а вождь англійської революції Кромвель запозичав мову, пристрасті й ілюзії з біблійного Старого завіту. Від богословського «придатку» або «причіпки» не вільний був матеріаліст і атеїст Спіноза. Цю закономірність бачимо також і в сфері мистецтва (композитори Бах, Гендель, класики живопису).

Але щодо Сковороди справа складніша. Тут не завжди йдеться тільки про суперечність між формою і змістом. Світогляд і творчість Сковороди також і в своєму змісті не позбавлені суперечностей. Сковорода іноді хитався між ідеалістичною і матеріалістичною тенденціями, але матеріалістична переважала.

З одного боку, Сковорода вчив про вічність і первісність матерії, з другого боку — писав і про співіснування двох світів: духовного і матеріального.

З одного боку, Сковороді особливо близькою була матеріалістична старогрецька філософія, передусім філософія Епікура, а з дру-

гого боку — він цікавився ідеалістичною античною філософією Сократа і Платона.

З одного боку, Сковорода виробляв власні, оригінальні, передові думки про релігію на основі своїх життєвих спостережень, на основі поглядів і настроїв народних мас, з яких він вийшов і які були йому близькі, а з другого боку — посилався на біблію і постійно цитував її.

Проте, часто вживаючи біблійні образи, Сковорода трактував їх алегорично, дивився на них, як на образи-метафори, рівнозначні поетичним. В них він часто вкладав свій власний передовий філософський зміст. З нещадним сарказмом Сковорода висміював буквально розуміння біблійних оповідань, наприклад, про створення богом світу за шість днів, про рай і пекло в так званому «потойбічному» світі, не кажучи вже про «дитячі» (тобто наївні й абсолютно не реальні) біблійні байки про те, що сонце, мовляв, стояло при Ісусі Навіні, що залізо плавало при Єлисеї, що змії розмовляв людською мовою за Адама і Єви та ін.

Трактування Сковородою біблійних оповідань, церковних догматів і обрядів, як не відповідних тому значенню, якого їм надавали релігія і церква, вело до підриву всієї церковної і взагалі релігійної системи. Це було своєрідним виступом філософа проти релігії, проти віри в бога. Бога Сковорода розумів не в традиційному людиноподобному образі, а в вигляді світового розуму, вищої законмірності, яка властива всій природі, наближаючись цим до ототожнення бога і природи.

Визволення людства від вікової влади релігії й церкви відбувалося різними шляхами, іноді й непрямими. Релігійно-церковна ідеологія руйнується не тільки зовні, а і зсередини, з позицій формально ніби й «релігійних», але об'єктивно руйнуючих релігію. Прояви цього процесу бачимо в світогляді та писаннях Сквороди. І з цього боку вони глибоко цікаві й повчальні.

Значення особи й писань Сквороди, в основі матеріаліста і атеїста, хоч і не послідовного, величезне. На Україні, почасти і в Росії, Сквородинська критика релігії і його культ розуму, людини і народу були дуже важливим явищем, яке не можна недооцінювати.

В зв'язку з цим легко зрозуміти, чому твори Сквороди, особливо філософські, заборонялися царською, світською і духовною цензурою. Характерно, що найбільше заборонялися теоретичні, так звані «богословські» його писання. Вже одне це є свідченням про прогресивне їх значення в суспільстві.

Класики марксизму-ленінізму вчать нас оцінювати діячів минулого за те прогресивне, що було в їх діяльності, за те нове, що вони внесли в порівнянні з своїми попередниками, а не за те слабке, тимчасове, що в них було зумовлене історичними обставинами часу¹. Слід оцінювати діячів минулого за те позитивне, що вони дали в історії, а не за те, чого

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XXVIII, стор. 328; В. І. Ленін, Твори, т. 2, стор. 160.

вони не дали (бо не могли дати!) порівняно з нашими теперішніми поглядами й вимогами.

* * *

Переходимо до огляду практичної, тобто моральної і соціальної філософії Г. С. Сковороди.

Чудовим дороговказом при цьому огляді може бути висловлювання В. І. Леніна: «Ми знаємо,— писав Ленін,— що форма суспільного руху міняється, що періоди безпосередньої політичної творчості народних мас змінюються в історії періодами, коли панує зовнішній спокій, коли мовчать або сплять (начебто сплять) затуркані і задушені каторжною роботою і злиднями маси, коли революціонізуються особливо швидко способи виробництва, коли мисль передових представників людського розуму підводить підсумки минулому, будує нові системи і нові методи дослідження»¹.

В перехідний час, який на Україні припадав на добу Сковороди, саме й відбувалися такі свого роду неголосні перевороти, як ліквідація середньовіччя в економічному, соціальному, культурному житті України, створення нової, передової інтелігенції, перехід певних її прошарків на позиції просвітительства, демократії, раціоналізму, критицизму. В цьому переході Сковороді належала велика роль.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 10, стор. 221—222.

В житті й творах Сковороди ми майже не знаходимо прямих революційних виступів проти царизму і кріпацтва. У Сковороди, як і в інших просвітителів, бачимо не стільки прямі, відкриті політичні виступи, скільки пропаганду антифеодального світогляду, шукання демократичного характеру, що підривали основи царсько-панського ладу. Такі шукання були тим небезпечніші для цього ладу, що пробуджували свідомість народних мас. Підрив кріпосницької ідеології був одним із виявів народного протесту. Цей, так би мовити, інтелектуальний бунт готував передумови і для появи в майбутньому тих демократичних сил, які більш активно підриватимуть політичні основи царизму і кріпацтва.

Особливо важливим у цьому аспекті було вчення Сковороди про споріднену працю для всіх громадян, не виключаючи й людей фізичної праці. Вістря цього вчення скероване було проти тодішнього феодального (і початкового капіталістичного) устрою, в якому місце людини в суспільстві визначалося не вродженими здібностями й нахилами, а фактом народження в певному середовищі, спадковими традиціями, фамільними привілеями, кар'єристичними цілями тощо.

Сковорода вимагав, щоб кожна людина — чи то вона походить із простих трударів, чи то з верхів суспільства — працювала за «природою», за своїми здібностями, бо тільки така праця дає людині щастя і суспільству — користь. Він писав: «...разумным и добрым сердцам гораздо миле и почтеннее природный и честный сапожник, нежели безприродный

штатській совѣтник... Останься ж в природном твоєм званіи, сколько оно ни подлое! Лучше тебѣ попросяться с огромными хоромами, с пространными грунтами, с великолѣпными названіями, нежели разстаться с душевным миром...» (Б.-Бр., 328).

Ця вимога філософа свідчить про його гуманізм і демократизм, про його віру в розум, силу і здібності простих людей. Ця теорія об'єктивно була спрямована на розкріпачення особистості в добу закріпачення і суворої диференціації за станами всього тодішнього населення Росії і України.

Сковорода проповідував повагу до трудящих, протестував проти знецінення праці творців матеріальних цінностей. Для Сковороди є високошановним перший-ліпший селянин-хлібороб або простий гончар, коли він чесний і працьовитий, знає і любить свою справу. Сковорода пише в своєму «Алфавитѣ, или букварѣ мира» (1774 р.): «Почему нам столь подлым кажется хлѣбопашество, что все оногo убѣгаем? Щаслив, кто родился к медицинѣ, к пиктурѣ (живопису. — П. П.), к архитектурѣ, к книгочетству... Я их благословенную, яко природную, школу... блажу и поздравляю. Радуюсь, если и сам в одной из сих наук... упражняюсь.

Но чѣм нещаснѣе земледѣл, если с природою землю пашет? Признаюсь, други мои, пред богом и пред вами, что в самую сію минуту, в которую с вами бесѣдную, брошу нынѣшнее мое статье, хотя в нем состарѣлся, и стану послѣднѣйшим горшечником, как только почувствую, что доселѣ находился

в нѣм без природи, имѣя сродность к скудельничеству (гончарству.— П. П.). Повѣрьте, что с богом (природною схильністю.— П. П.) будет мнѣ во сто раз и веселѣе и удачнѣе лѣпить одни глиняные сковороды, нежели писать без натуры» (Б.-Бр., 326).

Філософ-письменник чекав від добровільної, спорідненої, сумлінної праці всіх, починаючи від верховних правителів і до кріпаків-селян або ремісників, істотного поліпшення всього суспільства в цілому, піднесення всієї, як він висловлювався, «республіки».

Через недоцільне розміщення обов'язків і посад руйнується спокій всієї країни, знижується рівень мистецтва, науки. Правління перетворюється в муку, суд — в здирство і хабарництво, наука — в «орудіє злоби» та ін., а вся «республіка» іде до занепаду і загибелі.

Г. С. Сковорода проголосив принцип самопізнання, самовиховання як один із основних принципів своєї філософії. Для XVIII століття і це гасло було прогресивним.

Гасло самопізнання, звернене до кожної людини і має, переносило увагу на самих трудящих людей, створювало передумови для перетворення їх з кріпаків у вільних працівників, отже, торувало шлях новим соціальним відносинам. Кожну людину Сковорода розглядав, як «мырок малый», що криє в собі необмежені творчі багатства, що має всі можливості як для особистого щастя людини, так і для загального добра. Треба тільки відмовитись від усього важкого й непотрібного, що псує життя і окремій людині, і цілому суспільству. Треба звільнитися від поганої

звички без потреби, внаслідок тільки безглузких егоїстичних, власницьких інстинктів, нагромаджувати багатства, скарби, гроші, маєтки; треба відмовитись від зайвої біганини за славою, чинами та ін.

В житті все справді потрібне, твердив Сковорода за Епікуром, є легке, а все важке — непотрібне. Щастя не замкнене ні в якомусь обмеженому часі, ні в певній країні, ні в привілейованому соціальному стані. Що було б тоді, пише Сковорода, коли б щастя існувало тільки для царів і панів? Але щастя приступне в с і м, як сонце, вода, повітря. Не треба за ним нікуди їхати, не треба для нього мати золото, маєтки, дорогі речі, високі чини. Щастя близьке і доступне всім, воно — всередині кожної людини. Треба тільки вміти його знайти в собі, тобто треба пізнати себе.

Сильна сторона цієї Сковородинської концепції полягала в гуманізмі, в демократичному оптимізмі, протилежних пансько-аристократичному скептицизмові щодо природи людини.

Слабка ж сторона цього вчення полягала в тому, що Сковорода, поставивши питання про щастя для всіх, для всього народу, для всіх трудящих, вирішував це питання тільки як внутрішню, морально-психологічну проблему, не помічаючи її безпосередньої залежності від зовнішніх соціально-політичних факторів. Сковорода наївно вірив у те, що через внутрішнє самопізнання, самовдосконалення, самовиховання кожної людини можна досягти загального щастя всіх людей, перетворити

весь тодішній хижацький світ тільки шляхом внутрішнього перевиховання в рай на землі, в «нову землю», де живе «справжня людина». Це, звичайно, було утопією. Проте, повторюємо, подібні утопії були характерні для всіх просвітителів, зокрема для таких сучасників Сковорода, як Жан-Жак Руссо, Лессінг, як і для багатьох пізніших мислителів та письменників.

Своїм вченням Сковорода, як і інші просвітителі XVIII ст., торував шлях демократичним течіям XIX—XX ст. ст. Це був великої історичної ваги заклик до більш розумного і справедливого існування. Філософ усвідомлював велетенську силу розкріпаченої праці й вірив у її торжество в майбутньому. Філософ тільки не розумів (в ту добу і не міг розуміти!), що для цього торжества потрібна соціалістична революція. До думки ж про неї Сковорода, обмежений своєю епохою, тодішніми історичними обставинами, був, розуміється, надто далекий.

* * *

Необхідною передумовою щастя людей Сковорода вважав не тільки самопізнання, а й взагалі п і з н а н н я. Вже самий процес пізнання, вчив він, дає людині задоволення і насолоду.

Філософ цінував н а у к у, але підкоряв її основним своїм моральним вимогам в тому розумінні, що не визнавав «науки для науки» (як і «мистецтва для мистецтва»). Наука, на

Його погляд, існує тільки для щастя людей і суспільства. Науку про щастя людей він вважав верховною наукою, наукою наук.

Сковорода вважав знання основою доброчинності. Корінь всякого зла він, як просвітитель, вбачав передусім у неучті.

Сам філософ особисто був найосвіченішою людиною свого часу, «ходячим університетом», який уособлював розумове пробудження кращої частини українського суспільства XVIII століття. Зокрема Сковорода багато робив для розвінчання схоластичної науки; він торував шлях передовій науці нового типу.

Прекрасний знавець історії, філософії й літератури греків і римлян (як і належить гуманістові), Сковорода добре знав західноєвропейські та слов'янські літератури, давні й нові. Наведемо приклади.

Сковороді були доступні деякі маловідомі (навіть і зараз) пам'ятки давніх слов'янських літератур. Такою зокрема є, наприклад, «Грамота Олександра Македонського слов'янам» на право вільного проживання на землях від Дону і Каспійського до Балтійського і Адріатичного морів. Цей патріотичний, антифеодальний, хоч і безумовно вигаданий, тобто не автентичний, літературний пам'ятник створено було, за всіма даними, у чехів під час гуситських війн для боротьби проти агресії німецьких феодалів-загарбників та римсько-католицького духівництва. Грамота ця підносила національну гідність пригноблених слов'янських народів, «даруючи» їм свободу і незалежність, пророкуючи їм світову славу в майбутньому.

Від чехів цей визначний літературний пам'ятник перейшов до поляків, від них до росіян і українців. Згадується він в російських хронографах і в Київському «Синописі» XVII ст. З останнього джерела цей пам'ятник, певно, став відомий Сковороді.

Дуже показовий факт схвалення цієї пам'ятки Сковородою, хоч він і розумів, що вона не могла належати Олександру Македонському. Про неї Сковорода писав: «Це — грамота про волю (*de libertate*), дану колись, — якщо можна цьому вірити, — слов'янському племені, що є доброю ознакою» (Баг., 95).

Або ось ще один факт, що доводить обізнаність нашого письменника з давніми західноєвропейськими літературами. В творі Сковороди «Израильській змії» говориться про старозавітного пророка Мойсія як про «обманщика»: «А такіє писатели суть точные піиты. И не мало не дивно, что Мойсея зовут обманщиком» (Б.-Бр., 387). Це місце доводить знайомство філософа з твором «Про трьох обманщиків» (Мойсія, Христа і Магомета). Цей твір містить у собі світовий сюжет про три кільця, сюжет, який ліг в основу однієї з новел «Декамерона» Боккаччо і потім був використаний сучасником Сковороди Лессінгом в його філософській драмі «Натан Мудрий». Ідея цього твору — рівноправність всіх рас, націй і вір.

Сковорода цікавився не тільки давньою літературою; йому не чужа була й нова, сучасна йому література. В одному із своїх листів до М. Ковалінського Сковорода згадує про твір «Жилблазовы блукання» (Баг., 91). Моза тут іде про роман французького письмен-

ника Лесажа «Історія Жільблаза із Сан-тільяни» — один із первістків реалістичного роману. Твір цей дає широку сатиричну картину французького суспільства в період розкладу абсолютистського режиму. Це, певно, й спонукало Сковороду рекомендувати учневі переказати цей твір віршами.

Сковорода був обізнаний і з наукою історії як цілого світу, так і рідної країни. Він висловлював думки про історичну послідовність стародавніх культур, про генетичну залежність грецької культури від єгипетської; християнської релігії — від старовірської; про історично-побутове і фольклорне походження біблійної міфології та ін.

Сковорода правильно уявляв історичну роль Богдана Хмельницького як керівника народно-визвольної війни українського народу. Це відбилося в знаменитому вірші Сковороди «De libertate» («Про свободу»). В цьому вірші поет ставить свободу («вольність») вище за багатство («злато»), прославляє Богдана Хмельницького як «батька вольності», як героя, під проводом якого український народ не тільки здобув волю, а й возз'єднався з російським народом:

Что то за вольность? Добро в ней какое?
Ины говорят, будто золотое.
Ах, не золотое; если сравнить злато,
Против вольности еще оно блато.
О когда б же мнѣ в дурнѣ не пошиться,
Дабы вольности не могл как лишиться!
Будь славен во вѣк, о муже избранне,
Вольности отче, герою Богдане! (Баг., 290—291)¹.

¹ Наводимо цей текст з поправками на основі автографа Г. С. Сковороди.

Цей вірш цікавий як з літературного, так і з історичного погляду. Він свідчить про Сковороду не тільки як про поета, а й як про громадянина-патріота, як про знавця вітчизняної історії.

Сковорода був обізнаний з математичними та природничими науками. В астрономії він був прихильником передової геліоцентричної теорії Коперника і його послідовників.

В одному з віршів свого «Сада» (28-му) письменник, згадавши про «Коперниковски сфери», додав таку примітку: «Коперник есть новѣйшій астроном. Нынѣ его систему, сирѣчь план или типик небесных кругов, весь мир принял. Родился над Вислою в польском городѣ Торунѣ, систему свою издал в 1543 г.» (Баг., 283). Тут Сковорода правильно оцінює Коперника з позицій передового мислителя і вченого. Адже про величезне значення вчення Коперника Енгельс писав: «Коперник кинув... виклик церковному-авторитетові в питаннях природи. Звідси починає своє літочислення звільнення природознавства від теології»¹. Великий революціонер у науці, Коперник завдав удару релігійним поглядам на систему світу та його походження.

В часи Сковороди в Росії і на Україні Коперникова система світу була предметом жорстокої боротьби і дискусій. Твори Коперника заборонялися. В 1761 році М. В. Ломоносов написав спеціальний трактат «Явле-

¹ Ф. Енгельс, Диалектика природы, Госполитиздат, М., 1952, стор 5

ніе Венери, на сонці «аблюденное» з метою остаточно довести вірність Коперникової системи.

Сковорода приєднався до вчення про існування, крім нашої землі, безлічі світил і світів, про можливу населеність їх живими істотами.

Хоч Сковорода і не був ученим-професіоналом, типу Ломоносова, проте своєю діяльністю і поглядами він прокладав на Україні шлях новій, прогресивній науці.

* * *

Цікава постать Сковороди як педагога, практика і теоретика виховання молоді.

Інтерес до проблеми виховання у Сковороди не був випадковим. До нього спричинилися передусім обставини його біографії; навчання дітей і молоді в школах і поза ними було, як ми бачили, його професією. Цей інтерес впливав і з його вчення про самопізнання, про природжену працю, про перевиховання всього громадянства. Отже, педагогічні питання були тісно пов'язані з основними проблемами світогляду, філософії і літературної творчості письменника.

Педагогічне вчення Сковороди виходить, як з основи, з його оптимістичного переконання в тому, що природа кожної людини (і дитини) є безумовно добра, що в ній завжди криються великі творчі сили й можливості. Завдання педагога — їх розпізнавати, спрямовувати й плекати, як садівник плекає

рослину. До речі, Сковорода не випадково любив називати школу «садом» або «вертоградом». Завдання вчителя — не ламати природу учня, не силувати її, а тільки сприяти розвиткові закладених у ній задатків.

Сковорода пише: «Рожденнаго на добро не трудно научить на добро... От природы, яко матери, легесенько спѣет наука собою. Сія (природа. — П. П.) есть всеродная и истинная учительница — и единая. Сокола вскорѣ научишь лѣтать, но не черепаху. Орла во мгновение навичишь взирать на солнце и забавляться, но не сову... Всякое дѣло спѣет, аще она (природа.— П. П.) путеводствует. Не мѣшай только ей, а если можешь, отвращай препятствія и будьто дорогу ей очищай; воистину сама она чисто и удачно совершит. Клубок сам собою поточится из горы, отними только препятствующий претыканія камень. Не учи его котиться, а только помагай. Яблони не учи родить яблока, уже сама натура ее научила. Огради только ее от свиней, отрѣжь волчцы, очисти гусень, отврати устремляющуюся на корень ея урыну и протчая. Учитель и врач — нѣсть врач и учитель, а только служитель природы, единственныя и истинныя и врачебницы, и учительницы» (Б.-Бр., 464).

Цікаво Сковорода розповідає в своєму «Алфавитѣ, или букварѣ мира», що в нього був учнем «нѣкоторый молодчик». Він був хорошою людиною, але «не рожден быть студентом». Він здавався декому дурнем. Але потім він здивував усіх своїми великими здібностями до механіки (Б.-Бр., 327). Іноді бу-

ває (пише Сковорода), що воїнську роту веде той, хто повинен сидіти в оркестрі. «Не смотри, что вышше и нижше, что виднѣе и незнатнѣе, богатѣе и убогшѣе, но смотри тое, что тебѣ сродное» (Б.-Бр., 327—328).

Вчення Сковороди про необхідність пов'язання виховання з природою вихованця, з його «сродністю» — основа всієї його педагогічної теорії і практики. Це було основою і всіх кращих педагогічних систем XVIII і XIX ст. Педагогічна теорія Сковороди — це сміливе передове вчення, що сприяло піднесенню на вищий ступінь педагогічної науки тодішнього і наступних часів.

Коли природа, а не штучна виправка, не муштра є, за Сковородою, основою виховання, то в зв'язку з цим філософ підкреслює роль батьків у вихованні як природних учителів, висміює модних іноземних гувернерів, найманих годувальниць тощо. Не відкидаючи значення доброї школи, він наголошує на важливості хатнього виховання дитини в її сім'ї. Філософ з великою силою іронії і сарказму таврує антинародне, аристократичне виховання, представницею якого виводить в притчі «Благодарный Еродій» мавпу Пітек¹.

Сковорода ставив завдання — виховати людину цільну, гармонійно розвинену, добродійну, здорову духом і тілом, вільну, щасливу.

¹ Пітек — від грецького слова Пітекос — мавпа. В більшості праць про Сковороду цей персонаж помилково зветься Пішек.

За Сковородою, треба дбати про виховання передусім доброго серця дитини. «Кій плод тонкая наука без сердца благого?» (Б.-Бр., 465). Але шлях до виховання доброго серця лежить через виховання ясного розуму. Людина діє здебільшого за велінням розуму. Без розуму людина сліпа, не може пізнати, де її щастя, де добро і де зло. В зв'язку з цим Сковорода підкреслює значення освіти для всіх людей.

Надзвичайно цікава та увага, яку Сковорода приділяє фізичному здоров'ю вихованців. В цьому філософ далеко випередив свій час. Він радить турбуватися про фізичне здоров'я дитини вже з моменту її зачаття в утробі матері.

Сковорода звертає велику увагу на звільнення людини від забобонів, марновірства. Так, коли він помітив, що його учень Ковалінський боїться мертвих і кладовищ, Сковорода, не задовольняючись бесідами про «нерозважливу страшливість людську», водив його літніми ночами на харківське кладовище. Залишаючи хлопця серед могил, він відходив у близький гай і там співав щось веселе або награвав на флейтравері, мовляв, здаля хлопцю приємніше слухати музику. Так непомітно і легко Сковорода звільнив вихованця від «пустих вражінь, мрійних страхів» (Б.-Бр., 23).

Сковорода вважав, що вихованню й освіті мають підлягати діти всіх станів суспільства, не виключаючи й найнижчих, найнезаможніших. Освіта, за його переконанням, має бути загальноприступною, ширитися на

всіх людей, бідних і багатих, чоловіків і жінок.

З цього приводу в притчі «Благодарный Еродій», присвяченій спеціально питанням виховання, читаємо таку цікаву розмову між позитивним персонажем Еродієм (Лелекою) і негативним — Пітеком (Мавпою):

«Е родій. У вас воспитаніе зѣло драгое. У нас же весьма дешевое. Мы воспитываемся даром.

Питек. Бездѣлица!—сотницу рубликов с хвостиком потерять в год на мальчика, а через 5 лѣт вдруг он тебѣ и умница.

Е родій. Госпоже! Деньга достает и за морем. Но гдѣ ее взять? А воспитаніе и убогим нужно есть» (Б.-Бр., 463).

Характерно, що позитивний ідеал виховання, який Сковорода накреслив у притчі «Благодарный Еродій» в особі сім'ї еродіїв (журавлів, лелек), є виховання демократичне, трудове, національне, народне. Воно є протилежне аристократичному, космополітичному вихованню, практикованому в мавп. «Мавпяче» виховання Сковорода висміював з властивими йому гумором і іронією.

Молодий Еродій виховувався не на модних романсах, не на салонних танцях (як дочки Мавпи), а на народних піснях і хоровадних грах, на зразок гри-пісні «Мак», яка відтворює трудовий процес весняної сівби маку:

Соловеечку, сватку, сватку!
Чы бывал же ты в садку, в садку?
Чы видал же ты, как сѣют мак?
Вот так, так сѣют мак!.. (Б.-Бр., 477).

Отже, Сковорода віддає народному, трудовому вихованню рішучу перевагу.

Значення Сковороди як педагога, теоретика і практика виховання, велике. Вперше на Україні, одним із перших у слов'янських та інших країнах Західної Європи Сковорода ставив питання про виховання вільної, гармонійної людини. Ім'я Сковороди як одного з прогресивних педагогів слід поставити поряд з такими іменами, як чех Ян Амос Коменський, як пізніше Ушинський, Пирогов.

Педагогічна спадщина Сковороди, — важлива і органічна складова частина багатогранної діяльності філософа, — міцно ввійшла в наукову скарбницю нашої вітчизняної педагогіки.

Педагогічна діяльність Сковороди переконливо свідчить про тісний зв'язок філософа з життям, про його любов до людей, про його патріотизм, демократизм, відданість своєму народові і кращим ідеалам людства.

Г. С. СКОВОРОДА ЯК ПИСЬМЕННИК

Друга половина XVIII ст. була тяжким часом для української літератури. Не тільки пануюча старшинська верхівка, а й частина тодішньої інтелігенції в гонитві за матеріальними вигодами, маєтками, дворянськими привілеями, царськими чинами ставала на антинародний шлях, зрікалася своєї національності, мови, культури. Народне трактувалося як щось відстале, «мужицьке». Наслідком цього було те, що українська освіта, книга, школа, література денаціоналізувалися. До цього вели й прямі примусові заходи з боку царського уряду та вищого духовництва. Українській літературі загрожувала втрата свого оригінального обличчя, свого власного шляху.

Ще не зовсім звільнившись від пут схоластики, українська література опинилася перед загрозою попасти в полон насадженого згори офіціозного псевдокласицизму з його облесливим панегіризмом, зневажливим ставленням до народу і народної творчості.

Саме в цей зламний час, коли вирішувалась

дальша доля української літератури, з'явився в ній незвичайний письменник з народу. Це був Григорій Сковорода.

Ставши на бік українського трудового народу, протидіючи ідейно царському урядові й панівній верхівці, Сковорода був прихильником кращих здобутків російської культури, літератури, мови. Він не ототожнював російський царський уряд і його посіпак з російським народом. Негативно ставлячись до царського уряду і бюрократії, Сковорода любив і поважав російський народ, його мову, культуру, літературу.

Любов до Росії і російського народу поєднувалася в Сковороди з любов'ю до українського народу, до його мови. Люди, які бачили Сковороду, сприймали його образ як «українського простолюдина». Сам Сковорода називав своє вчення «тканкою и плёткою простонародною». Він був другом селян, пишався ім'ям народовчителя, зневажав тих вчених, які не хотіли розмовляти з селянами й гордували ними ¹.

Ось як малює зовнішній портрет літнього Сковороди один із його сучасників Ф. П. Луб'яновський: «Я бачив відомого старчика Сковороду... Старик вище середнього зросту, в сірому байковому сюртуці, в українській овечій шапці, з палицею в руці, з а м о в о ю с п р а в ж н і й м а л о р о с і я н и н, здався мені стомленим і задумливим... Мешканці, особливо слобід та хуторів, де він зупинявся,

¹ Г. П. Данилевский, Украинская старина, X., 1866, стор. 79.

любили його, як рідного. Він віддавав їм усе, що мав: не золото і срібло, а добрі поради... Втішався, що труд його мандрівного життя не був безплідним»¹.

В той же час у своїй літературній практиці, в своїх писаннях Сковорода порівняно мало користувався рідною йому українською мовою. Писемна мова його була мішаною: вона складалася з елементів української, російської та традиційно-книжної старослов'янської мов.

Такий характер писемної мови Сковороди був історично зумовлений. Адже вона формувалася в перехідний період, коли староукраїнська книжна мова занепала, а нова — заснована на чисто народній основі, — ще не набула ролі писемної мови.

Сам Сковорода однак свою писемну мову вважав українською. Так, наприклад, 24-а пісня «Сада» (1765 р.), за словами поета, «перетолкована» з Горация, «малоросійським діалектом». В мові цього вірша є українські звороти: по удеримо, будьмо, розбиваймо; в синтаксисі: Гдѣ, замість куди, в реченні: «Гдѣ ты скрылся с наших глаз?», але, поряд з цим, бачимо і російські розмовні риси, на зразок: вить (вѣдь) або звичайне в мові Ломоносова быстряе (Баг., 278—279).

Також і пізніше, в творі 1783 р. «Брань архистратига Михаила со сатаною», Сково-

¹ Воспоминания Ф. П. Лубяновского, «Русский архив», 1872, № 1, стор. 107. (Підкреслення наше. — П. П.).

рода пише подібну примітку до однієї з пісень: «Сія пѣснь есть из древних м а л о р о с с і й с ь к и х, и есть милая икона, образующая весну»:

Зима преjde. Солнце ясно.

Мыру откры лице красно... (Б.-Бр., 439).

Мовна невизначеність в літературі перехідної доби, в яку жив Сковорода, історично зрозуміла. Українська народна мова до того часу ще не практикувалася для висловлення складних філософських думок і поетичних почуттів. Крім того, Сковорода писав свої твори не тільки для українського, але й для російського читача. Слід врахувати і те, що через відсутність українського алфавіту й правопису Сковорода українські слова транскрибував по-російськи. Наприклад, могло писатися ѣ, а вимовлялося і, писалосся кто, как, знал, а вимовлялося: хто, як, знав. Приклад: Ты как рыба с водою (Баг., 273) фактично звучало: Ти як риба з водою та ін.

Хоч книжна мова Сковороди не була цілком українська, однак вона не була і російська, як це бачимо у таких російських письменників (походженням з України), як, наприклад, у В. Капніста, В. Рубана та інших. В писаннях Сковороди наявні значні елементи української мови. Ці елементи виявляються в фонетиці, морфології, синтаксисі, лексиці й фразеології протягом усього літературного шляху Сковороди. З бігом часу вони не тільки не зменшувалися, а, навпаки, збільшувалися. Коли ми порівняємо перші літературні твори Сковороди — його дві фі-

лософські «проповіді» 1766 р. з їх повторенням у складі останнього твору «Потоп змін» 1791 р., то побачимо не тільки збереження українізмів (послухаймо, простесенько та ін.), а й появу нових: не бойсь замість колишнього не бойся (Б.-Бр., 51 і 521); мырских зам. мірских; вѣтыйствовать зам. вѣтійствовать; выйшли зам. вышли (пор. Б.-Бр., 56 і 524—525) та ін.

Це говорить про те, що в літературній мові Сковороди відбувався перехід до народної основи. Цю тенденцію згодом підхопили й продовжили наступники Сковороди в ХІХ ст. І. Котляревський та інші.

Перехідне становище української літературно-книжної мови, представлене в писаннях Сковороди, згодом, з часів Котляревського, зникло. Мішана книжна мова типу сквородинської почала змінюватись народною літературною мовою. Шевченко вже засуджував «вінегретну» мову Сковороди як перейдений етап.

Отже, мова писань Сковороди була своєрідним поєднанням української (в основі), російської і старослов'янської мов. Чи не найближче до істини у питанні про мову Сковороди був приятель Шевченків, відомий славіст-філолог Осип Бодянський, який у листі до Шафарика від 9 квітня 1842 р. писав: «Сковорода писал по-малороссийски, но слишком неисправно и смешенно».

В писаннях Сковороди поволі зростала українська філософська, наукова і літературна мова. Вона збагачувалась у відношеннях граматичному, лексичному, фразеологічному,

стилістичному, відкривала шлях до дальшого розвитку національної літератури, зокрема поезії.

* * *

Значною частиною поетичної спадщини Г. С. Сковороди була його поезія, вірші.

Тридцять віршів поет об'єднав у збірку під назвою: «С а д б о ж е с т в е н н ы х п ѣ с н е й». Написані вони були в різні періоди життя Сковороди — від 1753 р. до 1785 р. Пісні названі «божественними» умовно. В багатьох цих піснях нема релігійного змісту. З біблією їх зв'язують хіба епіграфи віршів, прив'язані до їх змісту досить штучно, як данина своєму часу.

Немало віршів Сковороди лишилося і поза його «Садом». Серед них зокрема цікаві т. зв.: «фабули», тобто сюжетні вірші, наприклад, про мудреця-астронома, що впав у рів, задивившись на небо, тощо. Частина віршів Сковороди є складовою частиною його філософських творів або листів. Вірші вставлялися в них для пояснення чи оживлення викладу. Написані вони були рідною або латинською мовами.

За змістом і жанровими особливостями оригінальні вірші Сковороди можна розподілити на такі чотири групи: 1) ліричні, 2) сатиричні, 3) привітальні, 4) вірші типу релігійних гімнів або кантів.

Лірична поезія Сковороди в основному охоплена збірником «Сад божественных пѣсней».

При всій архаїчності (для нас!) віршів Сковороди, вони були видатним явищем української літератури XVIII ст. В них Сковорода прагнув звільнити тодішню українську поезію від схоластичних штампів, піднести її на вищий ідейно-художній рівень. Він шукав для відтворення своїх ідей, переживань і почуттів нову форму, новий поетичний словник, нові ритми. Цього він певною мірою і досягнув.

Характерне для лірики Сковороди — органічне поєднання мотивів громадських і особистих.

Кілька пісень «Сада» відбивають зламний період, пережитий поетом в 50-х роках XVIII ст. в селі Коврай. Це були роки змужніння Сковороди поета і філософа, який збагнув людожерську суть відносин між верхами і низами тодішнього суспільства. І цей злам відбився не тільки в творі «Сон» 1758 р., а і в ряді ліричних віршів. Це було свідченням внутрішнього «виходу» з тодішнього суспільства, як про це він заявив у кінці «Сну». В ліричних віршах виразно відбилась особиста внутрішня «буря» поета і шукання виходу з тяжкої дійсності навколишнього життя.

В пісні 19-й «Сада», складеній, як свідчить приписка: «Сложенна 1758 г. в степах Переяславских, в селѣ Кавраѣ», тобто одночасно з «Сном», поет так зображує свій душевний стан:

Ах ты тоска проклята! о докучлива печаль!
Грызеш мене измлада, как моль платья, как ржа сталь.
Ах ты скука! Ах ты мука! Люта мука!

Гдѣ ли пойду, все с тобою, вездѣ всякий час!
Ты, как рыба с водою, всегда возлѣ нас.
Ах ты скука! Ах ты мука! Люга мука!

Вірш закінчується рядком, що свідчить про бажання поета зламати настрої розпачу, перебороти свої страждання:

Прочь ты скука! Прочь ты мука! С дымом, с чадом!
(Баг., 273—274).

Хоч над цим раннім віршем Сквороди ще тяжить певною мірою схоластична поетика, проте вже виразно помітне використання засобів народної творчості, зустрічаються образи, порівняння народного походження:

Ты, как рыба с водою, всегда возлѣ нас.

Або: Прочь ты скука! Прочь ты мука! С дымом, с чадом!

Останній вираз походить з старовинної української народної приказки, записаної ще в кінці XVII — на початку XVIII ст. українським письменником Климентієм Зиновієвим: «З димом, з чадом — з нашої хати!»¹

«Блудница мир, сей темний свѣт», тобто існуючий світ і те горе, яке панує в ньому внаслідок людської ненажерливості й жорстокості, наводить на поета жах:

Вида житія сего я горе,
Кипящее, как Чермное море,
Вихром скорбей, напастей, бѣд,
Разслаб, ужаснулся, поблѣд.
О горе сущим в нем! (Баг., 272).

(Перша строфа пісні 17-ї «Сада»)

¹ З неопублікованої збірки українських народних прислів'їв і приказок Климентія Зиновієва, яка

Але Сковорода переборов настрій зневіри й песимізму; він виробив оптимістичний, життєстверджуючий світогляд. Щастя він почав шукати в пізнанні себе, в суспільнокорисній праці, в чистоті сумління, в перевихованні людей для нового суспільства.

Це і стало основним мотивом лірики Сковороди. Поезія ясності духу, свідомості світлої мети, віри в краще майбутнє людей цілком витіснила поезію туги і розпачу. На зміну образів бурхливого моря страждань прийшов образ погожої гавані, міцної скелі, ясного сонця.

Ось, наприклад, початок пісні 16-ї «Сада»:

Прошли облака. Радостна дуга¹ сіяет.
Прошла вся тоска. Свѣт нам блистает.
Веселіе сердечное есть чистый свѣт ведра²,
Если миновал мрак и шум мірского вѣтра.

.....
Прощай, о печаль! Прощай, прощай, зла утроба!
Я на ноги встал, воскрес от гроба! (Баг., 272).

Поет з любов'ю малює красу рідної природи, красу полів, курганів, рік, лісів:

Ах поля, поля зелены,
Поля цвѣтами распещрены!
Ах долины, яры, круглы могилы, бугры!
Ах вы, вод потоки чисты!
Ах вы, берега трависты!
Ах ваши волоса, вы кудрявые лѣса! (Баг., 268—269).

(Початок пісні 13-ї «Сада»)

зберігається у Відділі рукописів Державної публічної бібліотеки УРСР, арк. 216.

¹ Райдуга.

² «В е д р о» значит небесную свѣтлость и чистоту воздуха», зауважує в примітці Сковорода (Баг., 272).

Образи в цьому вірші прості, ясні, дохідливі. Силабізм у цьому вірші залишається, але тонізується, наближаючись до побудови українських народних пісень.

Недарма цей вірш ще за життя Сковороди набув у народі популярності. Його часто переписували, передруковували в українських і російських пісенниках кінця XVIII і початку XIX ст. та охоче співали на мелодію, складену самим Сковородою.

Природа в поезії Сковороди не пасивна. Вона тісно пов'язана з людиною, з її переживаннями, вона навіть наділена деякими рисами людськими: ліси кучеряві, дерева мають руки — гілки. В цьому поетичному засобі частково виявляється ідеал Сковороди — гармонічне єднання між природою і людиною, між великим і малим світами природи.

В 18-й пісні «Сада» Сковорода звертається до природи в образах, близьких українській народній поезії:

Ой ты, птичко жолтобоко,
Не клади гнѣзда високо!
Клади на зеленой травкѣ,
На молоденькой муравкѣ.

.....
Стоит явор над горою,
Все кивает головою;
Буйны вѣтры повѣвають,
Руки явору ламают...

Сковорода використовує тут народнопоетичні образи жовтобокої пташки, яка в'є гніздо високо, і явора, що росте на горі, для проведення своєї думки про небезпечність для людини високого становища в світі.

Вірш цей складений майже цілком українською розмовною мовою. Ця мова дзвенить міцним струменем у творі і переборює залишки книжності. Це перший пролісок майбутньої нової української літератури й нової української літературної мови.

Вірш цей ще за життя Сквороди став дуже популярним; він попав у рукописні й друковані (так звані лубочні) російські та українські пісенники, співався поряд з народними піснями. За свідченням сучасників, мелодія цієї пісні складена була самим Сквородою.

Згадані вище пісні Сквороди «Ах поля, поля зелені» і «Ой ти, птичко жолтобоко» — перші народні пісні літературного походження в українському фольклорі, авторство яких точно відоме.

Заглиблення у складні внутрішні переживання і в красу природи у Сквороди-поета однак не вело до відриву від соціальної дійсності, від громадського життя. Заслуговує на велику увагу сатиричність літературної творчості Сквороди, спрямована проти побутового й соціального зла тодішньої дійсності. Класичним зразком соціальної сатири в поезії Сквороди є знаменита 10-а пісня його «Сада божественных пѣсней». Наводимо її першу строфу:

Всякому городу нрав и права,
Всяка имѣет свой ум голова,
Всякому сердцу своя есть любовь,
Всякому горлу свой есть вкус каков.
А мнѣ одна только в свѣтѣ думà,
А мнѣ одно только не идет с ума (Баг., 266).

В цій пісні Сковорода виводить на чисту воду і пана-поміщика, який «непрестанно стягаєт ґрунта», тобто маєтки, землі; і панського попихача («Сват для чинов углы панськіє трёт» або «панегирик сплетаєт со лжей»); купця та лихваря («Федька-купец при аршинѣ всё лжет»; «Тот всё в процентах, пожалуй, повѣрь»); представників і клієнтів тодішньої юриспруденції («Строит на свой тон юриста права»; «Стѣпка бѣжит, как на сватьбу, в позов»); примітивну тодішню медицину («лѣкарь в подряд ставит мертвых людей»); пияцтво («Сий шумит дом от гостей, как кабак»); картярство («Сей образы жировых чёт тузов»); розпуста («Тѣх беспокоит Венерин амур»), схоластична освіта («С диспут студенту трещит голова»), — все це дає дуже стисло, але широко, яскраву і безвідрадную картину життя експлуаторської частини тодішнього суспільства.

Сатирична пісня Сковороди «Всякому городу нрав и права» відповідала думкам і настроям мас, і тому набула великої популярності серед народу. Співали її часто кобзарі й лірники.

Ця пісня в трансформованому вигляді дійшла до наших часів, доповнена новими сатиричними куплетами.

Розглядаючи сатиричні твори Сковороди, не можемо обмежитися лише поезією. Слід згадати його байки, притчі і суто філософські твори (див. далі). Сатира Сковороди спрямована була переважно проти панів, попів і ченців.

Сковорода був одним з зачинателів гро-

мадської сатири в українській літературі. Цією стороною своєї творчості він вплинув на дальший розвиток української літератури. Зокрема І. Котляревський використав один із варіантів пісні «Всякому городу» для змалювання образу возного в «Наталці Полтавці».

Свою геніальну сатиру «Сон» 1844 року Т. Шевченко починає з акордів, які перегукуються із Сковородинською піснею «Всякому городу»¹:

У всякого своя доля
І свій шлях широкий:
Той мурує, той руйнує,
Той неситим оком —
За край світа зазирає,
Чи нема країни,
Щоб загарбать і з собою
Взять у домовину.
Той тузами обирає
Свата в його хаті,
А той нишком у куточку
Гострить ніж на брата¹.

На подібність вказують текстові збіги («тузами», «свата», повторення займенника «той»), перелік негативних типів тогочасного суспільства на чолі з царем, який хотів би, але не може загарбати країну в свою домовину. За Сковородою і Шевченком, феодально-кріпосницький лад є грабіжницький, заснований на ненаситній жадобі й розбещеності гнобителів народу.

¹ Т. Шевченко, Повне зібрання творів в 10 томах. Том 1, Вид-во АН УРСР, вид. 2, К., 1951, стор. 239.

Шевченко свої образи брав, розуміється, з дійсності, свідомо стилізуючи цю сатиричну картину за віршем Сковороди, відомим йому з дитинства. Безперечно, сатира Шевченка незрівнянно вища за сатиру Сковороди: Шевченко робить революційні висновки, а Сковорода обмежується моралізаторськими міркуваннями, заклик до чистої совісті, зверненням до думки про смерть, яка не зважає ні на маєтки, ні на гроші, ні на чини.

Смерте страшна! Замашная коса!
Ты не щадиш и царских волосов,
Ты не глядиш, гдѣ мужик, а гдѣ цар,
Все жереш так, как солому пожар.
Кто ж на ея плюет острую сталь?
Тот, чия совѣть как чистый хрусталь (Баг., 267).

Хоч і чимало є відмінного у підході Сковороди й Шевченка до проблеми відносин верхів і низів тодішнього експлуататорського суспільства, але між двома письменниками була певна спорідненість і наступність. Важливо вже те, що Сковорода свідомо ставив проблему соціальної неправди та шукав шляхів усунення цієї неправди. Ці шляхи пізніше знайшов Шевченко в революційній боротьбі народу проти його гнобителів.

Роздуми Сковороди над долею закріпаченого трудового народу передані в знаменитому вірші (поза «Садом») з латинською назвою: «De libertate» («Про свободу»).

В цьому вірші поет славить свободу, волю, — свою і народну, — ставить її вище над усе. Він прославляє славного гетьмана Богдана Хмельницького як «батька вольності», як народного героя. Тут з повною силою ви-

явився зв'язок Сковороди з народною творчістю, бо такий самий погляд на Богдана Хмельницького зустрічаємо і в народних думах, піснях та переказах. Прославленням Богдана Хмельницького як героя вітчизни і як батька вольності поет кинув виклик тим, хто в його час знову позбавляв народ вольності, одягаючи йому на шию знову кріпацьке ярмо.

Сковорода хвалить «вольність» і в 9-й пісні «Сада»:

Так и мнѣ волность одна есть нравна
И безпечальный, препростый путь,
Се — моя мѣра в житіи главна,
Весь окончится мой циркуль тут (Баг., 265).

Або в кінці пісні 12-ї «Сада»:

О дуброва! О свобода! В тебѣ я начал мудрѣть;
До тебѣ моя природа, в тебѣ хочу и умрѣть (Баг., 268)

Поет не раз картав у своїх віршах головних ворогів свободи — царів, яким пророкує раптовий і безславний кінець:

Нынѣ скипетр и булава,
Утро вставши — худа слава,
Сердце пробождает сквозѣ,
Руцѣ связаны и нозѣ (Пісня 14-а, Баг., 269).

Або: О мире! Мир безсовѣтний!
Надежда твоя в царях?
Мниш, что сей брег — безнавѣтний? —
Вихрь развѣет сей прах (Пісня 20-а; Баг., 274)

Не раз поет висловлює зневагу до багатства, вихваляє бідність, виявляючи цим своє демократичне сприйняття соціальних явищ.

Наприклад, у пісні 24-й «Сада» поет, звертаючись до панів, заявляє, що він зв'язав свою долю не з ними, а з голяками:

Вас бог одарил грунтами, но вдруг может то пропасть,
А мой жребій с голяками, но бог мудрості дал часть...
(Баг., 279).

Але і сам цар є голяк в переносному значенні, бо позбавлений кращого багатства в світі — розуму, мудрості, спокою. Про це автор говорить в 28-й пісні «Сада»:

Розлети на небеса, хоть в версальскіи лѣса.
Вздѣнь одежду золотую,
Вздѣнь и шапку хоть царскую,
Когда ты не весьол, то всьо ты нищ и гол.

.....
Завоюй земной весь шар, будь народам многим цар,
Что тебѣ то помогает,
Аще внутрь душа рыдает?
Когда ты не весьол, то всьо ты подл и гол (Баг., 283).

У переспіві Гораціанської оди «Про спокій душі» Сковорода пише:

Но нижé, друг мой, драгая порфира
Даст нам внутр мира,
Не бо царска власть или злата полній
Сундук усмирит души бѣдны волни... (Баг., 291).

В зв'язку з цим зазначимо, що і в прозаїчних творах філософа трапляються різко негативні вислови про царську владу. Так, в трактаті «Кольцо», говорячи про різні символи й емблеми, Сковорода пише: «Конечно, никто бы не мог разумѣть, и, видя, не видѣл бы, на прим., шар земный, изобра-

женний с царскої короною и скипетром, но опровержен, естли бы не было подписано следующее: Дурак уповаєт на него» (Б.-Бр., 269).

Цікаво ставить Сковорода питання про науку. Він заперечує схоластичне, відірване від життя і від особи людини навчання. Так, у пісні 28-й «Сада» Сковорода висловлює думку про те, що щастю людини не сприяє ніяка наука, якщо в людині нема внутрішньої рівноваги, що дається, на думку філософа, тільки самопізнанням:

Брось, пожалуй, думать мнѣ, сколько жителей в
лунѣ,

Брось коперниковски сферы,
Глянь в сердечные пещеры!

В душе твоей глагол, вот будеш с ним весь о́л!
(Баг., 283).

Але тут же, ніби всупереч самому собі, Сковорода робить важливу примітку про геліоцентричну систему Коперника як передову, правдиву, прийняту всім світом.

З цим віршем перегукується й інший вірш Сковороди, який не входить до збірки «Сад», під назвою «Похвала астрономії» (Баг., 290). В цьому вірші Сковорода, відштовхуючись від «Фастів» Овідія, висловлює думку, що астрономія корисна тільки тоді, коли поєднується з внутрішньою гармонією людини, коли макрокосмос (всесвіт) і мікрокосмос (малий світ — людина) знаходяться між собою у погодженні й згоді.

Цікавим у поезії Сковороди є славлення Епікура. Останню, 30-у, пісню свого «Сада» Сковорода закінчує порівнянням Христа з

Епікуром. Це було дуже сміливою заявою поета-філософа. Епікур (341—270 рр. до н. е.) був одним з найвидатніших філософів стародавньої Греції. Матеріаліст і атеїст, він був ворогом релігії, містики, ідеалізму. Маркс і Енгельс писали в «Німецькій ідеології», що «Епікур... був справжнім радикальним просвітителем стародавніх часів, відкрито нападав на античну релігію, і від нього ж походив атеїзм римлян, оскільки він у них існував. Тому Лукрецій і прославляв його (Епікура. — П. П), як героя, що вперше скинув богів і потоптав релігію...»¹ Епікур зокрема категорично заперечував вчення ідеалістів і релігійних людей про безсмертя душі.

І от Сковорода, безперечно знаючи про все це, кидає виклик церкві й релігії, коли пише в цьому ж вірші:

Плюнь на гробные прахи и на дѣтскіе страхи;
Покой — смерть, не вред.
Так живал афинейскій, так живал и еврейскій
Епикур Христос (Баг., 286)

Взагалі, чим пізніші вірші Сковороди за написанням, тим вони сміливіші, менш зв'язані з біблійною фразеологією, чіткіші своїм змістом і формою.

Серед ранніх віршів Сковороди є вірші привітальні, здебільшого адресовані до сучасників поета.

Похвальні вірші Сковороди є власне пісні, прості, щирі, а не якісь урочисті пане-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, т. IV, стор. 121.

гірики. Т. Г. Шевченко в повісті «Близнець» був цілком правий, коли характеризував Сковороду як людину, не здатну до лестощів. Один із персонажів повісті говорить про Сковороду: «Учитель мой, как истинный философ, никому не льстил»¹.

Очевидно, вітальні пісні співалися учнями на мотиви, створені самим Сковородою, який був і талановитим композитором.

Вірші привітальні присвячувалися здебільшого людям світлого розуму, схильним підтримувати молодь в її навчанні.

Такою є, наприклад, «Пѣснь отходная, 25-я» архімандриту Гервасію Якубовичу:

Їдеш, хочеш нас оставить?
Їдь же весел, цѣлый, здравій!
Будь тебѣ вѣтры погодны,
Тихи, тепли, не холодны;
Щаслив тебѣ путь вездѣ отсель будь:

Путныи счезнить страхи,
Спите, подорожны прахи,
Скоропослушны вони
Да несуть як на долонѣ,
Щасливым слѣдом, как гладеньким льдом! (Баг., 279).

Цікавим є тут народний вираз-приказка: «Як на долоні».

Подібною є 27-а пісня «Сада», привітання на адресу білгородського єпископа Іоасафа Міткевича, за висловом Сковороди, «кроткого, незлобивого, правдолюбивого» (Баг., 281).

Р е л і г і й н і пісні Сковороди, типу кан-

¹ Т. Шевченко, Повне зібрання творів в 10 томах, т. IV, Вид-во АН УРСР, К., 1949, стор. 24.

тів, здебільшого присвячені то різдву, то пасхальним святам. Їх Сковорода писав, певно, з офіційного обов'язку викладача поезії. Але і в цих творах він зумів проводити думки, на той час прогресивні. Подібні випадки були й у інших письменників. Пізніше Т. Шевченко в переспіві біблійних псалмів втілить революційні ідеї.

«Піснь рождеству Христову о нищеть его», якою закінчується притча «Убогій жайворонок», являє собою власне діалог двох хорів школярів. Пісню цю співають два хори: один запитує, другий відповідає. А наприкінці об'єднаний хор славить простих, бідних людей.

Ось перша частина пісні:

Вопрос: Пастыри мыли!
Гдѣ вы днесь были?
Гдѣ вы бывали,
Что вы видали?

Ответ: Грядем днесь из Вифлеема,
Из града уничиженна,
Но днесь блаженна.

Вопрос: Кое ж оттуду
Несете чудо?
И нам прорцыте,
Благовѣстите!

Ответ: Видѣли мы вновь рожденно
Отроча свято, блаженно,
Владыку всѣм нам.

Вопрос: Кія палаты
Имѣет тое,
Ах! всеблаженно
Чадо царское?

Ответ: Вертеп выбит под скалою,
И то простою рукою
Се чертог его!

Вопрос: Мягка постель ли?
В краснѣм ли ложи
Сеѣ почивает
Сын божий?

Ответ: В яслях мати кладет траву,
Ту ж перину и под главу,
Се — царска кровать!

Вопрос: Кія там слуги
От домочадцов
Имѣет тое
Милое чадцо?

Ответ: Овцы и мулы с ослами,
Волы и кони с козлами, —
Се домочадцы!

Вопрос: Воинов кій род?
Коего чина?
Чѣм окружают
Царского сына?

Ответ: Грабли, вила, серпы, косы,
Хлѣборобы, сѣнокосцы, —
Се дориносцы... та ін.

Вкінці: Лики поют совокупно:
О ницето! Блаженна, святая!
Дверь нам отверзи твоего рая... та ін.¹

Подібних різдвяних віршів у давній літературі було дуже багато, але Сковорода

¹ Текст цей є в збірках творів Сковороди у виданнях 1894 р., стор. 248—250 і 1912 р., стор. 490—492, але ми цитуємо за одним із невиданих рукописних списків, з додатковими куплетами (див. останні з наведених).

зумів надати цьому сюжетові демократичного забарвлення, перетворивши його в своєрідну «похвалу бідності». Вірш цей виділяється яскравою драматизованою формою діалогу.

Великий інтерес являють собою т. зв. фабульні, сюжетні вірші Г. С. Сковороди (деякі з них перекладні). В них поет зупиняється на соціальних та морально-етичних проблемах суспільства.

Так, у вірші про старого пустельника Філарета і його розпусного учня Філідона проводиться думка про розтлінність, лукавість світу. Ось як пустельник Філарет повчає Філідона:

Опасно, сину, с свѣтом обиходься,
З свѣтом, пока жизнь, надобно бороться...
Паче ж дѣлай не то, что вѣтрогоны,
Но то, что велят разума законы

Філідон пішов мандрувати «в учены стороны», де його забрали силою у військо під час французько-пруської війни. Ранений, змучений, хворий Філідон знову прийшов до пустельника Філарета просити поради. Але старий відповів:

— Не могу теперь, сину любезнѣйшій!
Не слушал тогда моего совѣта,
Проси ж теперь помощи от свѣта (Баг., 288—289).

Зміст цієї фабули — розвінчання лукавого і небезпечного світу.

Цікава «Фабула» про Тантала — віршоване оповідання з елементами травестії. Будеться воно на давньому міфологічному сю-

жеті: Тантала Іовиш (Юпітер) запросив на небесний бенкет. Але над ним весь час висіла величезна каменяка.

У вірші дано докладний опис небесного бенкету. Травестійне забарвлення робить цей вірш до певної міри попередником «Енеїди» Котляревського. Ось бурлескна зарисовка бенкету:

Стал Тантал в небѣ пировать оттолѣ.
А чего ж то нѣт при небесном столѣ?
Тут вина разны, тут нектар солодкій,
Услаждающій божественны глотки.
Тут амвросія, вишних богов снѣды,
Против ней — пустошь панскіе обѣды.
Вездѣ багрѣють розы пред глазами,
Чудніи вездѣ курят фиміамы.
Кричат по залѣ музы сладкогласны,
Все сам подносит Ганимед прекрасный.
Бахусов пѣстун сам пляшет пресмѣшно,
Всякій род шутов шутят преутѣшно... (Баг., 294—295).

В цьому опису небесного бенкету Сковорода звертають на себе увагу характерні елементи бурлеску: «кричать по залѣ музы сладкогласны», Ганімед «пляшет пресмѣшно», блазні в небі «шутят преутѣшно» і т. ін.

Особливо цікавий з ідейного і художнього боку драматизований вірш Сковороди «Разговор о премудрости». Він являє собою діалог між Людиною і Мудрістю. До їх розмови пізніше приєднується і третій персонаж — рідна сестра Мудрості Глупота. Людина запитує Мудрість, де вона живе, може, вона живе і в «хинских сторонах», тобто в Китаї. Мудрість відповідає, що дійсно живе і там.

«Человѣк. А с хинцами ты как обходишься, открой?»

Мудрость. Так точно, как и здѣсь: смотрю, кто мой, то мой.

Человѣк. Там только вѣть одны погибшие живутъ?»

Мудрость. Сестра вам это лжет,— так точно, как и тут» (Баг., 293).

Вірш цей, побудований як діалог трьох дійових осіб, є немовби маленькою драматичною п'єсою. Відомо, що Сковорода був автором драми, яка не дійшла до нас. Ця мініатюрна п'єска може дати нам хоча б приблизну уяву про характер і техніку драматичної творчості Сковороди.

Сковорода вважав Китай за країну великої мудрості, нічим не нижчої, ніж мудрість європейських народів. Мудрість, за Сковородою, взагалі рівноцінна у всіх народів як західних, так і східних, як християнських, так і нехристиянських, без найменших привілеїв для будь-якого народу. Мудрість у різних народів єдина, хоч і не тожна.

Цим самим Сковорода виявив себе одним із найперших у нас провісників єднання і дружби народів, незалежно від рас, релігій, територіального розташування.

Сковорода був одним із тих європейських філософів і письменників, які вже в XVIII ст. об'єктивно виступали проти національної обмеженості, проти європоцентризму, за найтісніші культурні зв'язки між Сходом і Заходом.

Щодо техніки віршування Сковорода, в основному, був силабістом, але вніс у тодішню практику поезії (а можливо, і в її теорію, в свій підручник поезії, який не дійшов до нас) важливі вдосконалення силабічного віршу в напрямку його тонізації, наближення його до силабо-тонічного вірша. Він «розбивав лід» старих схоластичних шаблонів, готував ґрунт для нової версифікації, нової теорії поезії.

З точки зору сучасного читача у Сковороди трапляється немало незвичних для нас ритмів, рим, образів, символів, тропів і фігур, які ускладнюють сприйняття його творів. Це явище треба розцінювати історично, враховуючи загальний стан української літератури того часу.

Характерно, що Сковорода, намагаючись зберегти вірність своїй філософії, своєму передовому світоглядові, прагнув знайти й нові, відповідні змістові форми.

Сковорода був не тільки наслідувачем сучасних йому піітик Гедеона Сломінського і Георгія Кониського, за якими навчався в Києво-Могилянській академії, але і їх реформатором.

З нових вдосконалень, які вніс Сковорода в поетику, привертає увагу незвичайне на той час вживання чоловічих рим поряд з обов'язковими у старих силабістів жіночими римами. У Сковороди є вірші, побудовані лише на чоловічих римах. Взяти хоча б вірш «Всякому городу нрав и права», де в с і

34 рядки вірша мають чоловічі рими. Те ж саме і в драматизованому вірші «Разговор о премудрости»: всі 40 рядків закінчуються чоловічими римами. Взагалі у Сковороди чоловічі рими кількісно майже дорівнюють жіночим. Надання поетом рівноправності чоловічим римах поряд з канонічними жіночими помітно збагачувало тодішній український вірш і було важливою реформою.

Вніс нове Сковорода і в римування. Ніхто до Сковороди, наприклад, не вживав так багато вільних, неповних або приблизних рим. Це теж сприяло «розкріпаченню» українського вірша, надавало йому більшої гнучкості й оперативності.

У Сковороди часто натрапляємо на такі рими, як: ревно—древной; солодкій — глотки; рики — дикій; повномочно — восточной; воззавый — славы; скорый — горы; отмѣнно — колѣбно; избранне — Богдане та ін. Деякі вірші Сковороди майже цілком побудовані на неповних римах.

Іноді подібного роду рими переходять, власне, в асонанси й алітерації, замінюючи традиційне точне римування вільними співзвуччями голосних або приголосних в останніх словах рядка, на зразок: усмиряет — примиряет; способній — преподобній; верба — вода; у меня — у дня (асонанси), а також: глубинѣ — голубинѣ; пришла — пришла; заря — зрят (алітерації).

Деякі з рим були, по суті, повними або принаймні повнішими, відмінюючись лише графічно, як наприклад: царь — пожар (вимовлялося: цар); любовь — козлов (вимов-

лялося: любов). Особливо часто це траплялося з римуванням слів, які мали в собі *ѣ* і *і*, що є, як відомо, в українській мові однозвучні: минутѣ — лютій, вздохи — порогѣ, герої — гноѣ та ін. Правда, в окремих випадках є й римування з відповідністю *ѣ* — е типу: ведра — вѣтра.

Зустрічаються і складні рими, що в більшості були у Сковороди неповними, напр.: небесны — сего безднѣ; открой — то мой; живут — и тут; на бойкѣ — напойкѣ та ін.

Особливо цікава у Сковороди-поета тонізація силабічного вірша. Вона вироблялася на основі силаботонізму українських народних пісень. Ця система не була підтримана безпосередніми наступниками Сковороди у віршуванні, які вслід за І. Котляревським пішли шляхом іншої ритмізації, заснованої на чіткому чергуванні наголосів (пор. ямби «Енеїди» та ін.). Але час від часу і у пізніших поетів, зокрема у Т. Шевченка, відчувалась, як паралельна течія, сквородинська ритмічна система, заснована на рівноскладовості, почасти на синтаксичному паралелізмі, властивому більшості українських народних пісень.

Звертає на себе увагу надзвичайне багатство строфіки у віршах Сковороди. У нього що не вірш, то інша структура. Тут ми маємо усі дев'ять традиційних родів силабічного вірша, докладно описаних у знайдений і досліджений нами поетиці Гедеона Сломінського «De arte poëtica praescripta», яку в 1744—1745 учб. р. слухав Сковорода, бу-

дучи студентом Києво-Могилянської академії¹.

Поширеним у давній літературі був 13-складовий розмір з цезурою після 7-го складу (7 + 6). Цим розміром написана 21-а пісня «Сада» Сковороди:

Щастіє, гдѣ ты живеш? || Горлицы, скажите!
В полѣ ли овцы пасеш, || голуби взвѣстите!

Але в рефренах розмір міняється на інший, коротший (4 + 4), а закінчується кожна строфа новим довшим рядком в 5 + 4 + 4 складів:

О щастіє! || Наш ясный свѣт,
О щасте! || Наш красный цвѣт!
Ты мати и дом, || появися, || покажися (Баг., 275).

Очевидно, така зміна ритму була ефектною при декламуванні або співанні віршів.

За 12-складовим розміром (6 + 6) побудований «Разговор о мудрости»:

Любезная сестра! || Иль как тебе назвать?
Добротѣ всякой ты || и стройности ты мать (Баг., 293).

За 11-складовим розміром, з цезурою після 5-го складу (5 + 6), написаний вірш «De libertate» («Про свободу»):

Что то за волность? || Добро в ней какое?
Ины говорят, || будто золотое (Баг., 290).

Так званім сапфічним 11-складовим розміром написана 8-а пісня «Сада». Кожна з

¹ П. М. Попов, Замітки до історії укр. письменства XVII—XVIII вв., Вид-во Укр. Ак. наук, К., 1923, стор. 13—23.

п'яти строф цієї пісні складається з чотирьох рядків, з яких перші три мають по 11 складів, з цезурою після п'ятого складу (5 + 6), а останній має тільки п'ять складів.

Перша строфа цієї пісні:

Объяли вокруг мя || раны смертоносны,
Адовы бѣды || обойшли несносны!
Найде страх и тма. || Ах година лота!
Злая минута! (Баг., 264).

10-складовим розміром, з цезурою після 6-го складу (6 + 4), написано вірш «Всякому городу»:

Всякому городу || нрав і права.
Всяка имѣет свой || ум голова і т. ін. (Баг., 266)

Цікаві у Сковороди рефрени й приспиви. Вони майже завжди несуть підсилене змістове навантаження. У вірші «Всякому городу» рефрени побудовані на контрасті: змісту кожної строфи, що містить сатиричне зображення існуючого експлуаторсько-хижацького світу, автор протиставляє ліричний рефрен:

А мнѣ одна только в свѣтѣ думá,
А мнѣ одно только не йдет с ума.

Цей рефрен у кожній строфі звучить як її антитеза, що поступово з кожною строфою наростає і закінчується останньою заключною строфою про чисте сумління, властиве тільки тому, хто нікого не обманює і не експлуатує, тобто славляться риси чесних трударів.

Сковорода вживав не тільки кінцеві, але й внутрішні рими. Ось, наприклад, 1-а пісня «Сада» (1757 р.):

Бойтєся н а р о д || сойти гнить во гр о б,
Гдѣ горит огонь не угасный.
А смерть есть святая, || кончить вся злая,
Изводит з з л о й || войны в по ко й (Баг., 259).

Майстерність у Сковороди, проте, ніколи не була самоціллю, штукарством, як це було, наприклад, у барочних поетів типу Івана Величковського (XVII ст.). Сковорода ніколи не писав ні ракоподібних віршів, які можна читати як від початку, так і з кінця, ні віршів з луною («эхом»), ні інших подібних «іграшок».

В поетичній своїй практиці Сковорода тяжив до народної творчості. Це видно не тільки з змісту, а і з ритмічних прикмет поезії Сковороди.

Так, всю 18-у пісню свого «Сада» «Ой ти, птичко жолтобоко» Сковорода побудував на ритмічній схемі народних щедрівок: чотири склади до цезури і чотири — після неї (4 + 4). В кожній із шести 4-рядкових строф цієї пісні Сковороди маємо цей характерний народносилабічний розмір.

Сам Сковорода в своїй «Брани» наводить уривок із народної весняної пісні з цим самим розміром (4 + 4):

Зима преїде. || Солнце ясно
Мыру откры || лице красно (Б.-Бр., 439).

До цих рядків Сковорода зробив примітку: «Сія пѣснь есть из древних малорос-

сійських, и есть милая икона, образующая весну».

Такий або близький розмір (4 + 4; 4 + 3) мають українські веснянки:

А вже весна, || а вже красна... і т. ін.

Не дивно, що «пісні Сковороди малоросійські сліпці співають під ім'ям «Сковородинських веснянок»¹.

Тонізація силабічних віршів у Сковороди зазнавала впливу не тільки народної української пісні, а й російської версифікації. Сковорода безперечно знав праці Тредіаковського і Ломоносова про реформу російського літературного вірша, а також поетичні твори Ломоносова. Адже в поетиці Георгія Кониського, яка викладалася в Київській академії трохи пізніше поетики Сломінського, в 1746—1747 учб. р., вже згадувалося про оду М. Ломоносова 1745 р. на честь Єлизавети та на шлюб великих князів Петра і Катерини.

Вплив російської тонічної версифікації підтверджується й тим, що в багатьох віршах Сковороди наголошені й ненаголошені склади розподіляються вже з певною закономірністю, то більшою, то меншою, наближаючись до метричних стоп: ямбів, хореїв, дактилів, амфібрахіїв, анапестів (проте ще без порушення основного закону силабізму — рівноскладовості).

¹ А. Хаждеу. Три песни Сковороды, Ж. «Телескоп», 1831, ч. VI, № 24.

Так, цитований вище «Разговор о премудрости» має майже ямбічний розмір.

Пісня 18-а «Сада» («Ой ти, птичко жолтобоко») і пісня 24-а вкладаються в майже правильний хорей.

Пісня 10-а («Всякому городу») є, по суті, дактиль і т. ін.

Новаторство Сковороди в українській поезії полягало ще й у запереченні схоластичного формалізму, зовнішнього, механічного копіювання попередників; у відданні належного внутрішньому покликанню, природному хисту митця.

* * *

Г. С. Сковорода був одним із визначних українських прозаїків в XVIII ст., попередником української художньої прози XIX ст.

Раніше в українському письменстві існувала оригінальна (неперекладна) проза переважно з церковним або діловим призначенням: житія, проповіді, послання, літописи. В творах же Сковороди маємо перехід до світської художньої прози нового типу.

На особливу увагу заслуговує роль Сковороди як українського байкаря, як автора першого збірника байок в прозі під назвою «Басни Харьковскіе».

До Сковороди в українській літературі траплялися лише окремі байки, вставлені в твори полемістів або проповідників XVII ст. При вивченні байок у школах у підручниках поезики XVII—XVIII ст. ст. подавалися приклади байок.

Сам Сковорода, який викладав поезику в Переяславському і Харківському колегіумах в 60-х роках XVIII ст., склав для своїх учнів віршовану байку латинською і українською мовами: «Басня Эзопова, преобразена на новый вид малороссійскими фарбами, для учеников поэтики 1760 года в Харьковѣ. Вина сея басни та, что многи от учеников, нимало к сему не рожденны, обучалися». Початок байки:

Козля от стада осталось до бѣса,
Се ж и товарищ бѣжит — волк из лѣса!

Вовк хотів з'їсти козля, та воно стало просити заграти йому на флейті востанне. Вовк почав грати, але набігли собаки Чорногривко, Жук, Білко, Кудлай, Хвіст і розірвали вовка. Байка закінчується мораллю:

На что стал ты капелмейстром,
З роду родившись кохмейстром?
Не лучше ль козы справлять до росолу,
Неж заводити музыкантску школу?¹

«Сія о музыкантѣ Волкѣ казка, — писав Сковорода, — успѣла до того, что пастырь добрый Іоасаф Миткевич больше 40 отроков и юнош свободил от училищного ига в путь Природы их, ревнуя челоуѣколюбію, не тщеславію. Сему и аз ревнуя, написах книжицу «Алфавит мира».

Але тоді це було у ч б о в е призначення байки, притому віршованої. Пізніше, ві-

¹ Байка ця знайдена І. А. Табачниковим.

дійшовши з 1769 р. назавжди від офіційної школи і ставши мандрівним учителем народу, Сковорода ще більше уваги приділяє байці та її спорідненому різновиду — притчі, викладаючи їх у прозі і звертаючи велику увагу на «силу» байок для виховання всього суспільства.

Філософа приваблює наочність, метафоричність, властива цим видам художньої творчості, можливість, користуючись ними, популяризувати в дохідливій образній формі своє вчення серед найширших кіл громадянства і приховувати під алегоріями сміливі думки, критику тодішнього суспільства.

Прикладом у цьому були для Сковороди стародавні любомудри-філософи, зокрема Соократ і Езоп. Сковорода пише в листі-передмові до «Басен Харьковских»: «Сей забавный и фигурный род писаний был домашній самым лучшим древним любомудрцам» (Баг., 152).

Байка й пізніше була одним із самих демократичних і загальноприступних видів художньої творчості. Коли одного разу запитали славнозвісного російського байкаря І. Крилова, чому він пише саме байки, він відповів: «Цей рід (літератури) зрозумілий кожному; його читають і слуги, і діти» («Записки Ф. Ф. Вігеля»).

Невеликі оповідання типу байок або й самі байки Сковорода вставляв у свої філософські твори. Зокрема байки є в одному з кращих творів Сковороди «Разговор дружескій о душевном мирѣ», написаному біля 1772—1773 рр.

Проте епізодичне використання байок для пропаганди свого вчення не задовольняло філософа. Він задумав створити окремий збірник байок у прозі.

Живучи з 1769 р. «в лежачих около Харькова лѣсах, полях, садах, селах, деревнях и пчельниках» (Баг., 151), Сковорода створив збірку байок і назвав їх харківськими за місцем їх написання.

Першу серію байок в кількості 15 Сковорода написав у період 1769—1774 рр. А в 1774 р., живучи в с. Бабаях, поблизу Харкова, він написав ще 15 байок і подарував увесь збірник з 30 байок своєму приятелю Опанасу Панкову.

В супровідному листі до збірника Сковорода висловив цікаві міркування про жанр байок і притч. Ці твори він розумів як «мудру іграшку», що «утаеает в себѣ силу; такую разумную штуку», яка «важный печатлѣет конец». На думку Сковороди, цей вид поезії здається «сверху ничто, но в серіодкѣ шось, снаружи лож (тобто вимисел, фантазія), а внутрь—истина», «картинка сверху смѣшна, но внутрь благолѣпна» (Баг., 151—153).

Звертаючись до О. Панкова, Сковорода пише: «Друг мой! Не презирай баснословія. Басня и притча есть то же... Изобразить, приточить, уподобить — значить то же». До творів, що яскраво малюють і в той же час прикривають як полотном істину, філософ відносить, крім байок і притч, також «пословицы», тобто прислів'я і приказки (Баг., 152—153). До речі, в старій мові назва «притча» справді-таки об'єднувала всі три

види метафоричної поезії: притчі, байки, прислів'я та приказки.

Байки Сковороди звучать в більшості випадків виразно і переконливо. Зміст їх насичений філософськими, педагогічними і загальногромадськими мотивами. Художня форма їх своєрідна, оригінальна.

Недарма байки Сковороди згодом високо цінили такі великі письменники й знавці літератури, як Максим Горький і Іван Франко.

Сам Сковорода задоволений був збіркою «Басни Харьковскіе». Він вважав цю збірку «не безвкусною» (Баг., 152). Цей доробок філософа здавався йому особливо дошкульним для владаря ворожого світу Демона або Даймона. Пізніше, в один із своїх творів «Пря (спір) бѣсу со Варсавою» Сковорода вставив таку характерну розмову:

Демон з докором допитує Варсаву—Сковороду:

«—Ты ли написал 30 притчей и дарил оныя Афанасію Панкову?

В а р с а в а. Воистину тако есть! Сей есть друг Варсавѣ.

Д а й м о н. Помниши ли едину от них, в коей бесѣдует Буфон (жаба) со змією, обновившею юность?

В а р с а в а. Помню. Я оную притчу увѣнчал толкованіем таковым:

Чѣм большее добро,

Тѣм большим то трудом

Огражденно, как рвом» (Б—Бр., 443).

Тут йдеться про байку 15-у збірки під назвою «Змія и Буфон» (Баг., 158—159).

Всі байки Сковороди мають по дві частини: оповідання, або фабулу, і висновок, мораль, яка впливає з оповідання. Останню частину байки Сковорода називає «силою».

Впадає в око не однакове співвідношення між фабулою і «силою» в першій і другій серіях байок Сковороди. Якщо в перших 15 байках письменник додержує певної лаконічності «сили» порівняно з «фабулою» (як це бачимо і в класичних байках Езопа), то в 15 байках другої серії «сила» розростається і чимдалі поширюється. В останній, 30-й, байці «сила» більша за фабулу в п'ять разів. Філософ ніби забуває про специфіку цього жанру, прагне перетворити байки в своєрідні філософські твори, де фабули є лише приводом для філософського трактату. Сковорода філософ і мораліст бере верх над Сковородою-письменником, мислитель — над художником.

Сюжети байок Сковороди здебільшого оригінальні. Тільки невелика група «Харьковских басен» має езопівські сюжети (наприклад, байка 3-я, «Жаворонки»; байка 22-а, «Навоз и Алмаз»). В цих випадках Сковорода сам зазначає своє джерело: «По сказкѣ мудрого Езопа» (Баг., 154); «Тот-то самой навоз, в котором древле Езопов пѣтух вырил драгоценный камушок» (Баг., 163).

Головними персонажами фабульної частини байок Сковороди є люди, звірі, птахи, комахи, явища природи, предмети. Всі вони виступають з рисами і функціями людськими, як представники певної суспільної групи.

Деяка частина байок має автобіографіч-

ний характер (12-а, «Оселка и Нож»; 17-а, «Алмаз и Смарагд»; 27-а, «Пчела и Шершень»).

Ось, наприклад, байка «Оселка и Нож». Одні люди в суспільстві мають функцію ножів, що ріжуть, інші — оселків, що гострять ножі (педагоги, філософи). Сам Сковорода, очевидно, зараховував себе до останньої категорії людей. «И конечно, — каже Оселка, — ставши ножом, никогда столько одна не перерѣжу, сколько всѣ тѣ ножи и мечи, которые во всю жизнь мою переострю; а в сіе время на оселки очень скудно» (Баг., 157).

В «силі» байки «Пчела и Шершень» ще виразніше виступає сам Сковорода в особі «студента». Сковорода пише: «Многи шершни без толку говорят: «Для чего сей, напримѣр, студент научился, а ничего не имѣет? На что, де, учиться, если не имѣть изобилія?» На це філософ відповідає: «Сродное дѣло для него (чоловіка. — П. П.) сладчайшее пиршество... И нѣт радостиѣ, как жить по натурѣ» (Баг., 169).

Байки Сковороди написані прозою. Сковорода не пристав до традиції лафонтенівської віршованої байки. Він, подібно до Лес-сінга, відновив у байках їх суворий античний, езопівський стиль. Для Сковороди як філософа це й зрозуміло. Адже його байки передусім філософські й суспільно-політичні.

Основне джерело байок Сковороди — сучасна йому дійсність кріпацько-панської України XVIII ст. Письменник, зображуючи в своїх байках цю дійсність, критикує її, малює сатирично. Оцінка дійсності у Сково-

роди дається з позицій його прогресивної філософії й громадсько-політичної думки.

Показова в цьому відношенні байка 28-а, «Олениця и Кабан». Кабан, що одержав патент барана (барана-барона — звичайна у Сквороди сатирична гра слів) образився, коли Олениця назвала його по-старому кабаном:

«— Что же ты, негодная подлость, столько неучтива? Почему ты меня называешь кабаном? Развѣ не знаешь, что я пожалован бараном? В сем имѣю патент, и что род мой происходит от самых благородных бобров, а вмѣсто епанчи для характера ношу в публикѣ содраную с овцы кожу.

— Прошу простить, ваше благородіе, — сказала Олениця. — Я не знала! Мы, простыи, судим не по убору и словам, но по дѣлам. Вы так же, как прежде, роете землю и ломаете плетень».

В «силі» Скворода викриває паразитизм привілейованих феодальних володарів, які носили дворянські титули і не тільки не займались суспільнокорисною працею, а, навпаки, підривали основи суспільства, будучи здатні тільки на те, щоб «продраться в чин», зовсім їм не відповідний, та щоб «вольнѣ могли жить по рабским своим прихотям, беспокоить людей и проламываться сквозь законов гражданских заборы».

Викриваючи типові болячки феодально-кріпосницького суспільства, Скворода підіймається до критики всього суспільного ладу на Україні XVIII ст. Дійсно, це був час, коли представники паразитарних кла-

сів намагалися всіма правдами й неправдами здобути дворянські привілеї, щоб жити працею трудового народу. Отже, суть байки не так моралізаторська, як соціально-політична.

Соціальний ідеал Сковороди — трудове суспільство, як протилежність насильству і паразитизму, як втілення чесної, корисної праці.

Провідною темою найбільшої групи «Харьковских басен» Г. С. Сковороди є тема спорідненої праці. Цій темі філософ надавав великого значення.

На думку Сковороди, праця є природна потреба людини і шлях до щастя, але при умові, що вона є вільна і відповідає нахилам кожного громадянина.

Праця, споріднена природі людини, приносить не тільки їй самій втіху і насолоду, але й найбільшу користь усьому суспільству. Сковорода підносить значення вільної, спорідненої праці як для окремої людини, так і для цілого колективу, для раціональної перебудови всього людського життя на нових началах.

Ця тема особливо захоплювала філософа на початку 70-х років XVIII ст., в період створення харківських байок. Цій темі Сковорода присвячує не лише байки, а й суто філософські твори цього часу («Бесѣда, нареченная двое», «Разговор дружескій о душевном мирѣ», «Алфавит, или букварь мира»).

Найбільш характерною байкою цієї групи є байка 27-а: «Пчела и Шершень». Байка невеличка:

«— Скажи мнѣ, пчела, для чего ты столь

глупа? Знаєш, що трудов твоих плоди не стільки для тебе самої, скільки для людей полезні, но тебѣ часто и вредят, принося вмѣсто награжденія смерть, однак не перестаєте дурачитись в собираніи меда...

— Ты — высокій дурак, господин совѣтник, — отвечала пчела. — Мед любит ѣсть и медвѣдь, а шершень тоже лукаво его достаєт. И мы бы могли воровски добывать... если бы мы только ѣсть любили. Но нам несравненно бѣльшая забава собирать мѣд, нежели кушать. К сему мы рожденны и не престанем, поколь умрем. А без сего жить и в изобилии мѣда есть для нас одна лютѣйшая смерть».

Байка славить працьовитість бджіл, які збирають мед не заради користі, а тому, що «к сему рожденны». Сама праця для них солодша за мед. Цього не розуміють хижаки-шершні. «Шершень, — пише Сковорода, — есть образ людей, живущих хищением чуждаго и рожденных на то одно, чтобы ѣсть, пить и протч. А пчела есть герб мудраго челоуѣка, в сродном дѣлѣ трудящагося».

Вістря байки сатирично спрямоване проти нетрудових класів, цих шершнів або трутнів суспільства. Байка стверджує пошану до трудящих людей.

В байці 13-й, «Орел и Черепаха», Сковорода виступає проти тих, хто береться за неспоріднену діяльність. Такою була Черепаха, що захотіла літати, як Орел. Шкода збільшується, коли така діяльність сполучена з високим становищем. Тоді від неї страждає все суспільство.

Байка 3-я, «Жаворонки», має сюжет, дуже близький до байки 13-ї, «Орел и Черепаха». Це той же езопівський сюжет, з якого філософ робить висновок у вигляді афоризма: «Не то орел, что высоко лѣтает, но то, что легко сѣдает». Черепаха летіла дуже висока і впала на землю з великим стуком, але це не ознака її сили. Навпаки, високий політ Черепахи жалюгідний, бо літання суперечить її природі. Висновок такий: «Многіи без природи изрядны дѣла зачинают, но худо кончают».

Байка 19-а, «Нетопыр и два птенца, горлицын и голубинин», засуджує тих, хто не розуміє і не поважає природної і корисної діяльності інших, проти тих філософів тьми й «недоброго духа», які, подібно Нетопиру, не знають сонця, не вірять в нього, вважаючи саму думку про нього дурницею, химерою, варварством, злочином. Але прості птахи, що люблять світло, сонце, свіже повіття, — бо для них народжені, — викривають обмеженість мракобіса Нетопира.

Доцільність відповідної праці і заснованого на ній досвіду — цього «батька» всіх наук і мистецтв — зображується в байці 18-й — «Собака и Кобыла».

Кобилу Діану вимуштрували, проти її природи, «носити поноску», подібно собаці. І це виходило у Кобили смішно. Вижель (собака) почав сміятись. Кобила докоряє:

«— Негодной! Как только стану при гостях носить поноску, ты пуще всѣх хохочеш. Развѣ моя наука тебѣ смѣх?...

— Простите, сударыня, меня... для мене

смѣшным кажется и доброе дѣло, дѣемое без природы.

— Сукин сын! Что ж ты фастаешь природою! Ты неученая невѣжда! Развѣ не знаешь, что я обучалася в Парижѣ?.. А гдѣ ты учился, и от кого?

— Матушка! Если вас учил славный патер Пификос¹, то мене научил всеобщий наш отец небесный, дав мнѣ к сему сродность, а сродность здѣлала охоту, охота — знаніе и привычку».

В «силі» цієї байки автор заявляє: «Без природы, как без пути. Чѣм далѣе успѣваешь, тѣм безпутнѣе заблуждаешь. Природа есть вѣчный источник охоты. Сія «воля (по словицѣ) есть пуще неволи». Она побуждает к частому опыту. Опыт есть отец искусству, вѣдѣнію і привычкѣ. Отсюда родилися всѣ науки, и книги, и хитрости»².

Байка 7-а, «Сорока и Орел», розповідає про суперечку між Орлом, що літає в широкому повітрі, на просторі, і Сорокою, що любить гóрод. «Сила» байки: «Кто родился к тому, чтоб вѣчностью забавляться, тому пріятнѣе жить в полях, рощах и садах, нежели в городах». Висновок зокрема і автобіографічного характеру.

Байка 21-а, «Кукушка и Косик» (дрозд), розповідає про те, що Зозуля своєю піснею не може розважити й саму себе, бо не сполучає її ні з працею на загальну користь,

¹ Мавпа.

² Деякі поправки в текстах байок Сковороди зроблені нами за неопублікованими рукописними списками «Харьковских басен».

ні навіть з вихованням своїх власних дітей, яких підкидає в чужі гнізда. А дрозд радісною піснею полегшує і собі чесну працю і прикрашає чуже життя. З цього автор робить висновок: «Щаслив, кто сопряг сродную себѣ частную должность с общею. Сія есть истинная жизнь».

Але з цієї ж байки можна зробити й інший висновок, якого сам Сковорода не робить, але який сам собою випливає з байки — про призначення пісні й взагалі справжнього мистецтва — допомагати в житті й праці людям.

Байка 6-а — «Колеса часовін». Розвивається думка про те, що суспільству корисна кожна праця, хоча кожний працює по-різному, в різних галузях.

Текст байки:

«Колесо часовой машины спросило у другого:

— Скажи мнѣ, для чего ты качаешься не по нашей склонности, а в противную сторону?

— Мене, — отвѣчало другое, — так здѣлал мой майстер, и сим вам не только не мѣшаю, но еще вспомошествоую к тому, дабы наши часы ходили по рассужденію солнечного круга».

З цієї байки виводиться така «сила»: «По разным природным склонностям и путь житія разный. Однак всѣм один конец — честность, мир и любовь» (Баг., 155).

Подібна змістом і байка 8-а — «Голова и Тулуб». Тулуб дорікає Голові, що вона живиться від нього. А Голова відповідає: «...но в награждение того мое око тебе свѣтом, а я

вспомоществуую совѣтом». Філософ з цього робить висновок: «Народ должен обладателям своим служить и кормить». За контекстом мова тут іде про тих, хто дає народові «свѣт» і «совѣт», тобто про наставників, учителів, проводирів, про інтелігенцію.

До цієї ж групи байок належить і байка 10-а — «Двѣ курицы». Хатня курка має крила, однакові з дикою, але літати не вміє, бо не має такої практики, порпаючись постійно в гної на дворі. Звідси і висновок, який значно доповнює і вдосконалює Сковородину теорію сродної праці: «...как практика без сродности есть бездѣльная, так сродность трудолюбием утверждается». Отже, джерело відповідності між працею і людиною — не тільки в природженій фізичній і психічній організації людини, а і в її безперервній практиці. Постійна практика необхідна для всіх людей, навіть і найздібніших від природи.

Сам Сковорода в одному з латинських своїх листів до М. Ковалінського писав, що ніхто не родиться поетом і що тільки постійна «практика приводить до гарного способу писати» (Баг., 52).

В байці 15-й, «Змія и Буфон» (жаба), Сковорода пише про необхідність праці для оновлення людей і їх життя. Тільки продершися через вузьку щілину, мудра Змія скинула з себе стару шкіру і омолодилась, а лінива, товста Жаба на це не здатна. Байка вчить не шкодувати енергії для радикального оновлення життя як окремої людини, так і всього суспільства.

В «силі» цієї байки є афоризми, подібні до народних прислів'їв, але, певно, самим Сковородою створені: «Чѣм лучше добро, тѣм большим трудом окопалось, как рвом. Кто труда не перейдут, и к добру тот не прійдут» (Баг., 159).

Байки Сковороди показують наочно, в художніх образах, що цінність людини визначається не знатністю, не багатством, не якимись зовнішніми даними, а тільки внутрішніми якостями, розумом і серцем людини та корисними результатами її діяльності. В умовах феодально-кріпосницького суспільства така тенденція була безумовно прогресивною. Ця тенденція виявляється і в інших байках Сковороди.

В байці 2-й, «Ворона и Чиж», Ворона обвинувачує Чижа в тому, що він подібний на жабу зеленим кольором свого пір'я. Але Чиж резонно відповів, що скорше сама Ворона подібна на жабу внутрішньою своєю ознакою — своїм противним голосом. З цього оповідання виведена така «сила»: «Сердце и нравы человекскіи, кто он таков, свидетельствовать должны, а не виѣшніи качества. Дерево от плодов познавается».

В байці 4-й, «Голова и Тулуб», розповідається про те, як Тулуб, одягнений «в великолѣпное и обширное с дорогими уборами одѣяніе», пишався перед просто прибраною Головою. «Фабулка сія для тѣх, которыи честь свою на одном великолѣпїи основали». Прибраний Тулуб символізує пиховиті, можливі й знатні верстви, а Голова — незможні, прості, але мудрі. Суть цієї байки

близька до вже згаданої під тим самим заголовком «Голова и Тулуб» (№ 8).

Байка 17-а, «Два цѣнныи камушки Алмаз и Смарагд», подає «листування» двох персонажів: Смарагда, менш коштовного каменя, але шанованого «при королевском дворѣ в славѣ» і Алмаза або Адамантия. Смарагд кличе свого друга до слави і почесі, але той відмовляється, бо ціна людини не в місці, яке вона посідає, і не в суєтній славі, а в ній самій і в плодах її діяльності. Байка завершується кінцівкою: «Старинная пословица: «Глупой ищет мѣста, а разумного и в углу видно». Байка ця, безперечно, має автобіографічне значення, малюючи життєвий шлях самого Сковороди.

В байці 5-й, «Чиж и Щиглик», автор виступає проти небезпечної гонитви за багатством і славою. Шукаючи солодкої їжі й красивої клітки, Чиж потрапив у неволю. Навчений тяжким досвідом, він вважає: «Лучше мнѣ сухар с водою, нежели сахар с бѣдою». Автор додає таку «силу»: «Кто не любит хлопот, должен научиться просто и убого жить».

До цієї байки близько стоїть байка 26-а — «Щука и Рак». Накинувшись на солодку їжу, хижа Щука проковтнула вудку. Раптом вона вирішила, що на батьківщині погано, треба пливати в чужі країни. Вона рветься з Кременчука в Дунай, бо Дніпро їй остогид. А простій, мудрій людині, — зауважує «сила» байки, — всюди добре і батьківщини покидати не треба. Внутрішнє добро для такої людини є сонцем у всі часи, скарбницею у

всіх краях. Цією байкою Сковорода ще раз засуджує панівні, експлуататорські класи з їх зажерливістю, пустотою та космополітизмом; він підносить простих людей.

В байці 29-й, «Старуха и Горшечник», Сковорода вчить цінити в людях не зовнішню красивість, а ділові якості.

«Старуха покупала горшки. Амуры молодих лѣт еще и тогда ей отрыгалися.

— А что за сей хорошенький?

— За того возму хоть три полушки,— отвѣчал Горшечник.

— А за того гнусного (вот он!), конечно, полушка?

— За того ниже двох копѣек не возму..

— Что за чудо?..

— У нас, бабко, сказал майстер, не глазами выбирают. Мы испытуем, чисто ли звонит.

Баба, хотя была не подлого вкуса, однак не могла больше говорить, а только сказала, что и сама она давно сіє знала да вздумать не могла».

До цієї яскравої ярмаркової сценки-діалога Сковорода додає таке тлумачення: «Конечно, сія премудрая Ева есть прабабою всѣм тѣм вострякам, которыи человекѣ цѣнят по одеждѣ, по тѣлу, по деньгам, по имени, не по его житія плодам... Извѣстно, что в царских домах находятся фарфорные, серебряные и золотые урыналы, от которых, конечно, честнѣе глиняная деревянная посуда, пищею наполняемая... Изрядная великороссійская пословица: «Не красна изба углами, красна пирогами».

Соціальний свій ідеал філософ-байкар уточнює в двох байках. Одна з них — 16-а байка, «Жабы». Тут зображується, як Жаби розійшлись думками про те, де краще жити. Більшість прагне жити у великому озері, як у великому багатстві. А одна хоче жити при бідному, але ніколи не висихаючому джерелі. Таким джерелом байкар вважає скромне, трудове ремесло.

Цікава «сила» цієї байки: «Всякое изобилие оскудѣтъ и высохнуть как озеро может, а честное ремесло есть не оскудѣвающій родник не изобильного, но безопасного пропитанія. Сколь многое множество богачей всякой день преобразуется в нищю! В сем кораблекрушеніи единственною гаванью есть ремесло. Саміи бѣднѣйшіи рабы рождаются от предков, жителствовавших в лужѣ великих доходов. И не напрасно Платон сказал: «Всѣ короли из рабов, и всѣ рабы отраживаются из королев». Місце цікаве. Сковорода розвінчує тут королів і царів. Вони є звичайні люди, що тільки на час захопили владу. Але ця їх влада не надійна, скороминуща.

До цієї байки ідейно близька байка 9-а — «Мурашка и Свинья». Виникла у Мурашки з Свинєю суперечка, хто з них багатший. Трудівниця Мурашка задоволена з того, що у неї є жменя чистого зерна. Їй більше і не треба. А багачка Свиня захопила цілу діжку зерна. Покликали вола бути суддею. «Вол... тотчас скинул на щѣты и при помощи арифметическаго умноженія слѣдующее здѣлал опредѣленіе: «Понеже бѣдная Мурашка

точію одну горсть зерна имѣет, как сама призналася в том добровольно... а, напротив того, у госпожи Свиньи имѣется цѣлая кадь, содержащая горстей 300 с третью, того ради по всѣм правам здравого разсужденія...

— Не то вы считали, господин вол,— прервала его рѣчь Мурашка.— Надиньте очки та расход против приходу скѣньте на щеты...

Дѣло зашло в спор и перенесено в вышшей суд».

До байки додана така «сила»: «Не малое то, что для обыходки довольное, а довольство и богатство есть то же».

Коментарем до цієї байки може бути вчення Сквороди про «нерівну рівність» розгорнуте в майже одночасному творі «Алфавит, или букварь мира» (Б.-Бр., 340—341). Байка 9-а містить пародію на тодішній судовий процес і судову тяганину.

Питання про «рівну в усьому нерівність» Скворода розглядає і в байці 24-й. «Крот и Линкс» (казковий звір з надзвичайно гострим зором). Побачивши сліпого Крота, Лінкс почав сміятися з нього:

«— Если бы ты, негодная тваришка, имѣл моей прозорливости сотую долю, ты бы мог проникнуть сквозь самый центр земли. А теперь всю щупаешь, слѣп, как безлунная полночь...

— Пожалуй перестань фастать,— отвѣчал Крот. Взор в тебе острый, но ум весьма слѣп. Если тебѣ дано, чего я лишен, то я зато имѣю, чего у тебе нѣт. Когда помышляешь о остром твоём взорѣ, тогда не забывай

и острого мого слуха. Давно бы я имѣл, если бы для мене нужны были, очи. Вѣчная правда блаженныя натуры никого не обижает. Она, равное во всем неравенство дѣлая, в остротѣ мого слуха вмѣстила чувство очей».

В «силі» Сковорода переводить розмову в сферу людського життя: «Если в богатствѣ есть, чего в нищетѣ нѣтъ, справся и сыщеш в нищетѣ, чего в богатствѣ нѣтъ».

Як бачимо, основою для байок Сковороди була жива тогочасна дійсність; в байках філософ втілював свої передові думки; в них є чимало художньо написаних сторінок, живих діалогів, дотепних реплік, сатиричних ситуацій, побутових мініатюр, фольклорних рис. Мова байок простіша і ближча до розмовної, ніж в інших жанрах; вона відзначається афористичністю в дусі народної фразеології. Є спроби типізувати (іноді шляхом пародіювання) мову представників панівних верств.

Як перший український байкар, Сковорода торував шлях плеяді пізніших представників цього жанру на Україні: Нахімову, Масловичу, Гулаку-Артемовському, Білецькому-Носенкові, Боровиковському, Гребінці, Глібову.

Сковорода звертався і до поширеної різновидності байки — п р и т ч і. Влітку та восени 1787 р. він написав два цікаві художньо-філософські твори: «Благодарный Еродій» і «Убогій жайворонок».

З байками названі притчі споріднені метафоричним методом їх викладу. З філософськими творами притчі поєднуються широ-

тою і глибиною обговорення тем. «Сила» окремо не виділяється, входячи в суцільний виклад. Коли в байки Сковорода часто вставляв прислів'я і приказки, то в притчах є, крім них, ще й пісні та довші діалоги.

Притча «Благодарный Еродій» присвячена темі виховання молоді. Еродій (журавель), за народними поглядами, — птиця особливо розумна і родинна. Йї нібито властива виключна любов до дітей, до сім'ї. Батьки уважно виховують своїх дітей, а діти поважають до батьків велику вдячність (звідси й заголовок притчі).

Погляд на лелек як на зразок любові до дітей є погляд народний. Український народ, наприклад, співає в одній із своїх пісень:

— Ой не ходи, журавлику,
До озера пити,
Засідають та два ляшенька,
Хочуть тебе вбити.
— Як же мені до озера
Не ходити пити,
Що там у мене
Да маленькії діти?¹

Демократичній родині Еродіїв Сковорода протиставляє високопоставлену, пихату родину мавпи Пітека як зразок панського, космополітичного виховання. Діалоги між Еродієм і Пітеком про виховання складають основний зміст притчі. Фінал притчі — загибель родини мавп і розквіт родини буслів.

Виклад притчі контрастний, сатиричний. Думки Еродія — це думки самого Сковоро-

¹ Зб. Малороссийские и червонорусские народные думы и песни (П. Лукашевича), СПб., 1836, стор. 83—84.

ди, вони ж і думки народні; напрям Пітека—чужий, антинародний, і проти нього спрямована вся сила сатири Сковороди.

Друга притча «Убогій жайворонок» подає в плані протиставлення два стилі життя: з одного боку — правдивого, простого, чесного, хоч і убогого, якого дотримується Жайворонок (і на його боці співчуття автора), і з другого — хижацького, зажерливого, панського, якого тримається Тетервак, або Салакон. Він не працює, а тільки поглядає, чи немає поблизу чогось такого, що можна загарбати, привласнити.

Одного разу «Тетервак, налетїв на ловчюю сїть, начал во весь опор жрать тучную ядь» і попався в руки мисливця.

Філософ радить звернути увагу на цей випадок, «на самую главу дїла, на самое сердце его, на самый источник его». «Нынї, сыне мой, буди судїя и суди учинок Тетерваков...». «Сїе дїло родилося от сердца неблагодарного, своей долею недовольного, алчущего и похищающего чуждое...» «...видя неволю и плїн Тетервакову... не лїнися работати для собственныя твоея пользы и промышляти нужное, да будеши свободен. Аще же не будеши для себе самого рабом, принужден будеши работати для других и, убїгая легких трудов, попадеш в тяжкіе и сторичныє» (Б.-Бр., 485—486).

Ця думка про працю як передумову волі—одна з тих багатьох мудрих думок, які розсіяні в цьому цікавому творі.

В притчі є багато художньо змальованих образів, починаючи від центрального сати-

ричного персонажа, хижака-хапуги Тетервака, або Салакона. Останній сам розкриває своє внутрішнє обличчя в такому яскравому монолозі:

«Не тронь, де, чуждого»... Как не тронуть, когда само в глаза плывет? По пословицѣ «На ловца звѣрь бѣжит». Я вѣдь не в дураках! Черепок нашел? Миную. Хлѣб попался? Никак не пропущу... Не вчера я рожден, да и потерся меж людьми, слава богу... Нынѣ, когда нищ, тогда и бѣдняк и дурак... Будь ты, каков хочешь в нутрѣ, хотя десятка шибениц достоин, что в том нужды?.. Только бы ты имѣл добрую славу в свѣтѣ... Не бойся! Дерзай! Не тот прав, кто в существѣ прав, но тот, кто... казаться правым умѣет!» (Б.-Бр., 481).

Монологам і діалогам байок і притч Сковороди властива життєва правда, гостра спостережливість, народолюбність. Вони — попередники художньої української прози ХІХ ст.

Багато художньо-літературних місць знаходимо і в суті філософських творах Сковороди. В них він виявив себе не тільки великим мислителем, а й видатним майстром літературних форм: розповіді, сатири, гумору, пародії, бурлеску, гротеску.

Ось, наприклад, зразок сатиричного гротеску в зображенні лицемірів-ченців у творі «Брань архистратига Михаила со сатаною» (1783 р.):

«— Ба! ба! ба! Кое странное сіе вижу позорище? — возопил, как молнія, нечаянно Варахиил.

П'ятерица чоловѣков бредут в преобшир-
ных епанчах, на пять локтей по пути влеку-
щихся (натяк на чернецькі мантиї. — П. П.).
На головах капишоны (натяк на чернецькі
клубуки. — П. П.). В руках — не жезлы,
но дреколіе (натяк на посохи або палиці ду-
ховних осіб. — П. П.). На шеѣ каждому
по колоколу с веревкою. Сумами, иконами,
книгами обвѣшены. Едва, едва движутся,
аки быки, парохіальный колокол везущіи.
Вот развѣ прямо «труждающіися и обремен-
ненныи!» Горе им, горел..

— Сіи суть лицемѣры, — сказал Рафаил. —
Мартышки истинныя святости! Они дол-
го молятся в костелах (церквах. — П. П.).
Непрестанно во псалтырь барабанят. Строят
кирки (тобто церкви. — П. П.) и снабдѣ-
вают. Бродят поклонниками по Іерусалимам.
По лицу — святы, [а] по сердцу — всѣх
беззаконнѣе. Сребролюбивы, честолюбивы,
сластолюбцы, ласкатели, сводники... пола-
гающие в прибылях благочестіе, цѣлюющіи
всяк день заповѣди господни и за алтын оныя
продающіи...» (Б.-Бр., 428—429).

Сковорода пише, що лицеміри в своїх
сумах несуть пісок іорданський, змішаний
з грошима. Вони, крім того, обвішані книга-
ми. Якими? Це церковні книги: типики
(устава), псалтирі, прологи (житія святих)
та ін. «Вся их молитва в том, чтобы роптать
на бога и просить тлѣнности», (тобто богат-
ства, маєтків, почестей та ін.).

Трохи нижче, в тому ж творі, Сковорода
вставляє в прозаїчну сатиру віршовану «Мо-
литву лицемѣров». Вона має оригінальну бу-

дову: складається з трьох 7-рядкових строф; в кожній строфі перші шість рядків мають по 8 складів, а останній, сьомий, — 6 складів без цезури, частково з чоловічими римами.

Сковорода пише: «Вот останавливаются, молящися, и пѣть начинают. Послушаем безбожныя их «пѣсни божія».

Боже, восстани, что спиши?
Почто о нас не радиши?
Се путь беззаконных цвѣтет!
На путях их бѣдностей нѣт.
Мы ж тебѣ свѣчицы ставим,
Всякій день молебни правим!
И забыл ты всех нас!

Два раза постим в недѣлю,
В пост не уживаем хмѣлю.
Странствуем по святым градам,
Молимся и дома, и там.
Хоть псалтыри не внимаем,
Но наизуст ее знаем.
И забыл ты всѣх нас!

Услыши, боже, вопль и рык!
Дажь нам богатство всѣх язык!
Тогда-то тебе прославим,
Златыя свѣчы поставим,
И всѣ храмы позлащенны
Возшумлят твоих шум пѣній —
Токмо даждь нам вѣкъ злат!
(Б.-Бр., 429—430)

Це — дотепна і на той час дуже смілива пародія на псалми, молитви, церковні відправи, прощі, пости.

Деякі філософські твори Сковороди і в цілому, за своїм задумом, є художні. Такі,

наприклад, згадані вище «Брань архистратига Михаила со сатаною» і «Пря бѣсу со Варсавою». Їх можна розглядати як своєрідні «поєми в прозі» на світові філософські теми.

Ще в 1860-х роках Г. П. Данилевський, один із раних дослідників життя і спадщини Сковороди, відзначив, що так звані «видѣнія» Сковороди мають велике історико-літературне значення, і їх можна порівняти (звичайно, до певної міри) з такими творами світової літератури, як «Прометей» Есхіла, драми Кальдерона, «Каїн» і «Манфред» Байрона¹.

Сковорода тут малює свої образи здебільшого узагальнено, широкими мазками, як це бачимо і в деяких його попередників, наприклад, у Івана Вишенського. Для порівняння можна взяти хоча б образ франта, «молоко-сосного мудреца», скороспілого вченого в творі Сковороди «Кольцо» (Б.-Бр., 250—251) або грошолобця-багача в «Брани» (Б.-Бр., 427).

Твори Сковороди пересипані бурлескними відступами — в цьому він виразний попередник Котляревського. Предмет бурлеску у Сковороди, правда, інший — здебільшого церковні тексти або біблійні персонажі, відповідно до антицерковного спрямування більшості його творів.

Ось, наприклад, в «Брани архистратига Михаила со сатаною» пародійне використання Сковородою євангельського речення: «Пріидите ко мнѣ вси, труждающіеся и обремененнии, и аз упокою вы». Сковорода з їдкою

¹ Г. П. Д а н и л е в с к и й, Украинская старина, Харьков, 1866, стор. 79.

іронією зазначає: «Вот развѣ прямо «т р у ж да ю щ і и с я и о б р е м е н е н н і и!» Горе им, горе!» (Б.-Бр., 428).

Пародійно звучать у Сковороди і такі місця: «О святее злато, моли бога о нас!» (Б.-Бр., 428) або «Блаженни, де, нищии... Изрядно блаженство, когда нечево кусать!..» (Б.-Бр., 481).

Гострим гумором, знижуючим або висміюючим біблійні персонажі, відзначаються у Сковороди місця: бог у раю запитує: «Адаме, Адаме гдѣ еси? Куда тебе чорт занес?» (Б.-Бр., 128). Про той же рай, або едем, Сковорода пише: «Едем значить: рай сладости! Увеселительный сад! Что за вздор: рай во Едемѣ? Сад в саду?..» (Б.-Бр., 299).

Глузуючи з релігійних оповідань про бога, Сковорода пише, що бога «спужался Авраам». І далі: «Как не задрожать, увидѣв его? Чхаёт молнією, смотрит денницею, дышет искрами и горящим угліем...» (Б.-Бр., 174).

З приводу оповідань біблії про принесення в жертву богові тварин Сковорода саркастично зауважує: «Вот вам поварня и дурачество божіе» (Б.-Бр., 190).

Про біблійного царя Давида і священний ківот завіту з вкладеними в нього священними скрижалями Мойсеева закона Сковорода в тому ж іронічно-бурлескному стилі пише: «...И сам я чуть ли бы от смѣха удержался, видя Давидово плясаніе о том, что втащил в крѣпость свою сундучище с каменными таблицами... Конечно, он спился или от меланхолии с ума сошел» (Б.-Бр., 258).

Або про царя Соломона, що будував Іеру-

салимський храм, написано: «Один Соломон для створення стени сея скільки натаскал матеріалов» (Б.-Бр., 277).

Про пророка Даниїла: «Вот! В ту же дудку дмет и Даниил...» (Б.-Бр., 316).

В зниженому тоні Сковорода пише про «божію фабрику» при створенні світу (Б.-Бр., 507); про «Ильину шинель, или бурку» (Б.-Бр., 205—206); про «пацієнта Ієрихонскаго» (Б.-Бр., 259); про «Христов кафтан». В розповіді про «сходження св. духа на апостолів» Сковорода говорить про «пьяных апостолов» (Б.-Бр., 258—259).

Таких місць у творах Сковороди немало. Вони являють з себе ніби контраст з пошаною Сковороди до біблії. Цей контраст ставить біблійний елемент у творах філософа в особливе становище, відмінне від релігійного, споріднене з художньообразним, з одного боку, і тверезим раціоналізмом — з другого.

Гумор Сковороди — характерне в нього явище. Можливо, слід вважати його однією з національних рис у «літературному портреті» філософа.

Багато цінних літературних сторінок знаходимо в е п і с т о л я р н і й спадщині, філософа, в його листах до знайомих і приятелів. Ці листи писані як староукраїнською, так і латинською мовами. Ця частина спадщини філософа ще не вся зібрана і поступово поповнюється новими знахідками.

В листах філософа часто піднімаються ті самі філософські й суспільні питання, що і в трактатах, тільки в більш одвертій і більш стислій формі. Лише в незначній мірі листи

Сковороди мають приватнопобутовий характер. Але цей побутовий елемент не позбавляє їх історичного й біографічного інтересу.

Своєрідну групу становлять листи Сковороди до молоді. Особливо цікаві листи до М. Ковалінського. В іншому зв'язку ми вже знайомилися з деякими їх місцями. Ці листи писані латинською і в незначній мірі грецькою мовами.

Сковороді належать і великі переклади з грецької і латинської мов. Не всі ці переклади дійшли до нас, а з тих, що дійшли, не всі ще опубліковані. Найбільш значні з перекладних творів Сковороди: П л у т а р х, «О спокійстві душевном»; Ц і ц е р о н, «О старости»; С і д р о н і й, «Об уединеніи». Сідроній — новолатинський письменник-фламандець XVI—XVII ст. ст., більш відомий під прізвиськом Гошій (Hosschius).

Сковорода перекладав іноземні твори вільно, чимало відкидаючи з оригіналів (наприклад, деталі античної міфології), а дещо додаючи від себе. З цього боку переклади Сковороди являють великий інтерес.

З класичних поетів Сковорода знав і перекладав Вергілія, Овідія і особливо Горація. Недарма його самого звали «українським Горацієм». Саме Горацію Сковорода дав назву «пророка». На зразках класичної літератури філософ виховував своїх учнів М. Ковалінського, В. Томару та інших.

Увагу Сковороди привернув до себе і один із новолатинських поетів XVI ст. Мурет (латинізоване прізвисьце поета-гуманіста француза Марка Антонія Мюре, 1526—1585). З його

творів Сковорода переклав оду «Ad Petrum Gerardium» (Баг., 285—287) і вірш «In patalem Jesu» (Баг., 287—288).

Не знаючи цього, деякі дослідники приписували Сковороді такі вірші Мурета, перекладені Сковородою:

О каморка, только что одному вмѣстна! (Баг., 286—287).

І продовження цього перекладного вірша:

О селянській милий, любій мой покою,
Всякої печали лишенный! (Баг., 285—290).

На підставі рядків цього вірша:

О бібліотеко ты моя избранныя,
О немногими книги чтомы! —

акад. Д. Багалій в своїй присвяченій Сковороді монографії 1926 р. навіть писав про якусь міфічну «книгозбірню» філософа (91).

Крім старогрецької, римської і новолатинської літератур, Сковорода, як ми вже згадували, знав і пізніші західноєвропейські літератури. Він був одним із прихильників гуманізму і Відродження. Він був знайомий і з творами французьких просвітителів-енциклопедистів XVIII ст. З нових філософів Європи Сковорода близько стояв до ідей (зокрема про виховання) Жана-Жака Руссо. Проте він прийшов до подібних думок (подібних, але не тотожних) незалежно від Руссо. З ученням Руссо в повному обсязі Сковорода ознайомився пізніше, в 1770-х роках, коли його власна концепція була вже вироблена. Тому слід говорити не про запозичення українсько-

го філософа від французького, а про їх ідейну спорідненість. Сковорода був знайомий з ученням Лейбніца, Спінози.

З великою повагою філософ ставився до літератур Сходу. Не тільки творчість представників великого Китаю була йому відома, але й творчість народів Індії, Єгипту, Ірану та інших східних країн.

Отже, Сковорода був письменником широкого інтернаціонального діапазону. Він був прихильником і діячем світової літератури.

Але найближче філософ був зв'язаний з слов'янськими традиціями й джерелами.

Сковорода спирався на кращі здобутки передусім в і т ч и з н я н о ї літератури — української і російської.

Філософ-письменник ставився з великою увагою до літературної спадщини своїх вітчизняних попередників: Феофана Прокоповича, Варлаама Лящевського, Георгія Кониського.

Іван Франко вказував на подібність деяких ідей і стильових рис у творах Сковороди з ідеями і стилем українських письменників XVI—XVII ст. ст.: Івана Вишенського, Мелетія Смотрицького, Лазаря Барановича, Іоаннікія Галятовського, Антонія Радивиловського. Цю думку висловлював і харківський дослідник Микола Сумцов.

Не можна обходити й питання про зв'язок життя і творчості Сковороди з життям і творчістю т. зв. «мандрівних дяків». З цим середовищем зближують Сковороду деякі зовнішні риси: мандрівне життя, злидні, опозиційність

до вищих верств, нахил до бурлеску, пародії й сатири в літературній творчості. Але була й суттєва різниця — в рівні освіти, знань, таланту, в незрівнянній перевазі прогресивного світогляду Сковороди.

Про те, що Г. С. Сковорода користувався творами своїх попередників, свідчать і деякі текстуальні збіги.

Так, наприклад, у вірші Ф. Прокоповича «На приход государыни императрицы Анны Иоанновны в подмосковное село Владыкино» читаємо такий приспів:

Ты наш ясный свѣт,
Ты наш красный цвѣт,
Ты красота,
Ты доброта.

В пісні 21-й «Сада» Сковорода вживає цей приспів майже дослівно:

О щастіє! наш ясный свѣт,
О щастіє! наш красный цвѣт (Баг., 275).

Подібність приспіву безсумнівна, але функція його різна і навіть протилежна. Прокопович прикладає образ ясного світу і красивого цвіту до цариці, а Сковорода — до людського щастя, яке зовсім не залежить від царів і цариць.

Все це підводить до висновку, що Сковорода продовжив і підсумував кращі традиції попередньої української літератури, надавши їм нового звучання, нового змісту в світлі своєї оригінальної філософії, своєї передової громадської думки.

Дуже велику вагу має той факт, що Сковорода, по суті, вперше на Україні принципово усвідомив і сміливо підніс значення народної творчості в житті й літературі.

Народну творчість і до Сковороди використовували в українській літературі, але робили це не систематично і не послідовно. Так, Іван Вишенський, український письменник-полеміст XVI—XVII ст. ст., виходячи з своїх аскетичних позицій, різко засуджував народну поезію як «язичницьку», «бісовську». З другого боку, в своїй власній літературній практиці він фактично знаходився під її впливом. Така суперечливість властива була й іншим українським письменникам давніх часів.

Сковорода ж цілком свідомо і цілком позитивно поставився до народної творчості. Церковні заборони, які перешкоджали проникненню фольклору в письменство протягом попередніх століть, для вільнодумця і антицерковника Сковороди не мали жодного значення. Звільнення літератури від вікового утиску з боку релігійно-аскетичної ідеології в особі Сковороди мало величезне значення для дальшого розвитку української літератури (в XIX ст.).

Сковорода високо цінив народну творчість, зокрема як засіб донесення своїх філософських і суспільно-політичних ідей до найширших кіл. З цією метою він свідомо вводив у свої твори народнопоетичні елементи. Тут ми знаходимо: і народні анекдоти (наприклад, анекдот про те, як люди, здобуваючи світло для своїх жител, ловили його в мішок, поки не навчилися робити вікна в хатах);

і елементи к а з о к (на зразок мотиву: «Стучит, шумит, гремит. А что там? Кобыльа мертва голова бѣжит»); і народні л е г е н д и (наприклад, про святого Петра та невченого Марка перед дверима раю), і особливо часто народні прислів'я та приказки, яких рясно розсипано в багатьох творах Сковороди.

В своїх віршах Сковорода також використовував народну творчість. Ми вже згадували про 18-у пісню Сковородиною «Сада» «Ой ти, птичко жолтобоко», всю побудовану на образах і ритміці народних пісень. Філософ-поет навмисно одягає тут свої ідеї в просту оболонку найпопулярніших у народних масах пісенних образів і мотивів.

О. М. Горький говорив про Ломоносова, який, подібно до Сковороди, вийшов з народних низів, що «вже сама його (Ломоносова. — П. П.) біографія є одною з причин, які спонукали літераторів того часу звернути увагу на народну пісню і казку». Можемо сказати це і про Сковороду. Він був живим ходячим *memento*, тобто нагадуванням усім і кожному про талановитість трудового народу, простих людей, і разом з тим — про їх нестерпно тяжку долю в тодішньому феодально-кріпосницькому суспільстві.

Літературні твори Сковороди деякі дослідники відносять до стилю барокко. Ми вважаємо цю думку антиісторичною. Якщо історія взагалі заперечує існування барочного стилю в українській літературі XVII—XVIII ст. ст., то проти того, щоб вбачати його в творчості Сковороди, промовляє її демократична основа, спосіб ставлення до античної літератури, до вітчиз-

няної народної творчості. Епітети, порівняння, метафори Сковороди позбавлені характерних для барокко нагромаджень і перебільшень, якщо не рахувати надмірного вживання біблійних текстів, що має інше пояснення не стильового порядку.

При визначенні стилю писань Сковороди не можна не зважати на перехідний характер його творчості. Сковорода жив і творив у час, коли давня література відмирала, а нова народжувалася. Старі й нові елементи своєрідно переломлялися в призмі Сковородинської творчості. Тому його стиль такий своєрідний і такий складний. Він не піддається жодному з однолінійних, стандартних визначень.

Велике значення Сковороди як письменника полягає у тому, що він ще до появи у нас романтизму і реалізму як літературних напрямків торував шлях народності в житті й літературі, тим підготовляючи появу і прогресивного романтизму, і критичного реалізму в наступному ХІХ столітті.

* * *

Розглядаючи творчість Г. С. Сковороди як письменника, важливо наголосити на його найтісніших, органічних зв'язках як з українською, так і з російською літературою, бо Сковорода продовжував і розвивав традиції не тільки української, а й російської літератури.

Питання це дуже важливе й актуальне з двох причин. По-перше, тільки з'ясувавши

зв'язок Сковороди з російською культурою, можемо дати скільки-небудь повний і правдивий його «літературний портрет». По-друге, необхідно дати належну відсіч фальсифікаціям українських буржуазних націоналістів і зарубіжних «знавців» української літератури, які свідомо відривають філософа від російської культури й літератури.

Однією з найбільш виразних рис філософії і літературної творчості Сковороди є те, що він завжди виступав послідовним представником українсько-російського єднання.

Сковорода виховував і в собі, і в українському суспільстві почуття поваги й любові до братів-росіян. Філософ вважав російський народ одним із найвидатніших народів світу, ставлячи його поряд з стародавніми римлянами. Він бажав, щоб усі народи були «кріпки, как россіане, а добросердечны, как древні римляне» (Б.-Бр., 212).

Звертає на себе увагу та висока оцінка, яку філософ давав усній творчості, колективній мудрості російського народу. Російськими прислів'ями і приказками Сковорода любив підтверджувати різні положення свого вчення («Не славна изба углами, а славна пирогами»; «Гол, да весіол»; «Великая Русь просвѣщенно поговаривает: «В полѣ пшеница годом родітся, а доброй человѣк всегда пригодітся» (Баг., 172); «Премудро вѣдь воспѣвают рускіе люди премудрую пословицу сію: «Поккой воду пьет, а непокой мед» (Б.-Бр., 482).

Сковорода був видатним українським письменником-просвітителем, який був близький

своїми поглядами передовим людям тодішньої Росії. Погляди українського філософа зміцнювалися від зв'язку з прогресивними ідеями російських просвітителів XVIII ст.

Так, погляди Сковороди на вічність матерії не можна й зрозуміти у відриві від праць основоположника матеріалістичної філософії в Росії Ломоносова. Хоч Ломоносов не виступав відкрито проти кріпосницької системи, але творами своїми підривав основи кріпосницького рабства і феодального світогляду. Він був проти поділу суспільства на «благородних» і «подлых» людей, проти дворянських привілеїв, за всенародну освіту.

Тонічна реформа віршування, проведена Ломоносовим і Тредіаковським, безперечно сприяла реформам Сковороди в ділянці українського віршування. Антиклерикальні вірші Ломоносова і Кантеміра перегукувалися з аналогічними творами Сковороди.

Сатира Сковороди була споріднена з творами російських сатириків і сатиричних журналів 60—70-х років XVIII ст., зокрема журналів М. І. Новикова «Трутень» (1769—1770 рр.) і «Живописец» (1772 р.). Гуманізму Новикова, його шуканню справжньої людини, його ідеям всенародної освіти, демократизму співзвучні були погляди Сковороди.

Ідейний зв'язок безперечно був у Сковороди і з передовим вченим-матеріалістом Я. П. Козельським (1735—1793). Молодший сучасник, земляк і, певно, особистий знайомий Сковороди, пропагандист французьких енциклопедистів, перекладач російською мовою творів Дідро і Даламбера, прихильник

ідей Гельвеція і Руссо, Козельський висловлював близькі Сковороді думки в своїй книзі «Философские предложения» (СПб., 1768). Козельський був одним із видатних продовжувачів в Росії і на Україні ломоносовської матеріалістичної традиції. Він був одним із прихильників вчення просвітителів про державну владу як засновану на суспільному договорі. Виходячи з цього, він рішуче засуджував деспотизм царів. Козельський вказував на можливість революційного вибуху народних мас унаслідок їх пригнічення. Він протестував проти нерівності громадян — паразитизму і розкоші одних та злиднів інших, вважаючи, що надмірне збагачення обов'язково має наслідком «порчу нравов». Не золото і срібло, а вільна праця, працьовитість мусить бути основою суспільного добробуту, за поглядами Козельського.

З Сковородою Козельський міг зустрічатися не тільки в Київській академії, вихованцями якої були вони обидва, але й пізніше на Полтавщині, де наприкінці свого життя Козельський жив на хуторі Крутий Берег.

Багато з того, чого не договорив Сковорода в своїх творах в силу різних причин, — доповнив Козельський. Останній був ніби посередньою ланкою між Сковородою і російськими письменниками передового у XVIII ст. радіщевського напрямку.

Про те, що Сковороді доступні були кращі досягнення російської культури й мислі, побічно може свідчити перелік книг бібліотеки його близького приятеля часів викладання в Харківському колегіумі Лаврентія Кор-

дета. В цій бібліотеці були основні праці Ломоносова з природознавства і художньої літератури, праці Тредіаковського, притчі й байки Сумарокова, сатири Кантеміра, сатиричні журнали Новикова, різні видання ново-відкритого тоді Московського університету тощо.

Це аж ніяк не означає, що Сковорода тільки «запозичав» у російських письменників. **О с н о в а** світогляду українського мислителя виростала з реального життя його епохи, з досвіду і творчості народних мас (українських і російських), але безперечно багато важили й творчі контакти філософа з діячами братнього народу.

Творчість Сковороди є важливим явищем в історії і наступної літератури — не тільки української, а й російської, про що буде мова в наступному розділі.

Такою є в основних рисах спадщина Г. С. Сковороди як письменника.

МІСЦЕ Г. С. СКОВОРОДИ В ІСТОРІЇ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Як видатний письменник, притому письменник-філософ, письменник-громадянин, Г. С. Сковорода не міг лишитися непомітним для його сучасників і наступників. Особа Сковороди і його творчість вже за його життя були широко відомі й користувалися великою популярністю.

Твори Сковороди спочатку поширювалися в рукописах. Друзі й прихильники Сковороди списували його твори, замовляли іншим їх списувати, пересилали списки один одному для прочитання, дарували їх. Списував та дарував свої філософські трактати й сам Сковорода.

В такий спосіб творча спадщина Сковороди розповсюджувалася не тільки по Україні, але і в Росії, в Приазовському краї, в Причорномор'ї, заходила на Кавказ, в Крим, Молдавію, Румунію, Чехословаччину, Польщу. Рукописні списки з творами Сковороди проникали в хати селян, панські маєтки, в оселі міщан і духівництва. Про показовий

випадок з 10-річним школярем-кріпаком Т. Шевченком скажемо далі.

Літературна спадщина Сковороди, особливо його вірші-пісні, поширювались і усним шляхом. В 1816 р. один з тодішніх харківських письменників, «перший журналіст Слобожанщини» Василь Маслович, писав, що сатиричну пісню Сковороди «Всякому городу нрав и права» співають тутешні сліпці, але не просто співають. Маслович свідчить, що в 1816 р. вірш Сковороди «Всякому городу» став уже явищем фольклору; що народні співці-кобзарі його «з м і н ю ю т ь» на свій лад. «Така доля всіх переказів!» зауважив Маслович. Така доля всякої справді народної творчості — додамо ми з свого боку.

Вже зазначалося, що пісні-вірші Сковороди «Всякому городу», «Ой ти, птичко жолтобоко», «Ах поля, поля зелені», як пісні популярні, багатьма улюблені, ще за життя поета, в 90-х роках XVIII ст., вміщалися поміж народних пісень у масових пісенниках (співаниках) як рукописних, так і друкованих. Пісня «Ах поля, поля зелені» мала в пісенниках характерну назву з позначенням автора: «Полевая песня господина Сковороды».

Маючи значне поширення, твори Сковороди рано, ще за життя автора і в перші часи після його смерті, стали предметом різних оцінок.

Читачі й критики, близькі до «високопоставленого» табору, прихильники псевдокласицизму, були не зовсім задоволені творами Сковороди. Хоч цим творам і не відмовляли в певних літературних якостях (щирості, змі-

стовності і т. ін.), але їх не похваляли за незграбність форми, порівнювали їх з необробленим коштовним камінням, з тінистим гаєм, де, поряд з розкішними кипарисами, платанами, яблунями й сливами, ростуть також і дикі неродючі рослини. «Смак його не був очищений», писав про Сковороду І. Вернет, гувернер з швейцарців, панський підлабузник, «дамський секретар», як його прозвав Сковорода. Подібні оцінки доходили до Сковороди, але не впливали на нього. Сковорода волів і далі бути «череп'яною чорною сковородою, яка випікає білі млинці».

Читачі й критики дещо пізніших часів, виховані на уподобаннях, близьких до романтичних, давали літературним творам Сковороди більш прихильні оцінки. Такі оцінки належать, наприклад, молдаванину Олександру Хаждеу, що здобув освіту в Харківському університеті, а також молодим тоді вченим-харків'янам Ізмаїлу Срезневському і Миколі Костомарову.

Намагаючись знайти Сковороді належне місце в літературному житті тих часів, Хаждеу зіставляв Сковороду і Ломоносова. Порівняння Сковороди з Ломоносовим тоді вже не було новим. Сковороду вважали «українським Ломоносовим» ще за його життя.

Хоч обидва письменники — Сковорода і Ломоносов, — писав Хаждеу, вийшли з простого народу, але між ними більш різного, ніж подібного. В той час як Ломоносов звертався своїми творами до вищої верстви, Сковорода, навпаки, більш схилявся до простого народу. Дух доби у Ломоносова, на думку

Хаждеу, розвивався переважно в формах «загального європеїзму», а у Сковороди — в формах «старовинного, суворого, нехитро-мудрого слов'янїзму». Поезія Ломоносова, мовляв, зверталася до зовнішнього світу, а поезія Сковороди — до внутрішнього.

Навряд чи потрібно доводити, що це протиставлення Сковороди Ломоносову є штучне, невірне. Сковорода дійсно промовляв до народу, але звертався і до інтелігенції. З другого боку, Ломоносов писав свої твори для народу. Ломоносов — європеець, але і Сковорода був прихильником передової європейської науки та освіти. Як і Сковорода, Ломоносов був великим слов'янином і видатним патріотом своєї батьківщини.

В діяльності Сковороди і Ломоносова було багато подібного. Подібність ця впливала передусім з їх становища як просвітителів. Якщо Ломоносова можна назвати переважно в ч е н и м, то Сковорода був передусім ф і л о с о ф о м. Якщо для Ломоносова поезія є н а у к а, викладена в «риторичних» (тобто, врешті, художніх) формах, то для Сковороди поезія є та ж сама ф і л о с о ф і я, тільки втілена в поетичних образах, пройнята схвилюваним ліричним почуттям.

Зближує Сковороду і Ломоносова також боротьба обох письменників з темними силами реакції. З цим пов'язаний і їх яскравий сатиризм: у Сковороди — тиради проти лицемірів і невігласів, проти релігійних забобонів, «чудес» тощо; і у Ломоносова бачимо те саме («Гимн бороді» та ін.).

Обидва письменники захищали найпере-

довішу систему світобудови в природознавстві й філософії — к о п е р н и к і в с ь к у, проти якої тоді були переслідування з боку царського уряду, церкви і реакційних кіл.

Вище ми вже говорили про те, що обидва письменники, вийшовши з самої гушавини народних мас, уже самим фактом своєї появи засвідчили геніальну обдарованість простого народу.

Для обох письменників подібним було також їх проміжне становище між старим і новим періодами рідної літератури, їх велика робота над формуванням нової поезії, літературної мови, системи віршування. Але кожен з цих письменників ішов своїм, оригінальним, своєрідним, історично обумовленим шляхом.

Використавши й критично освоївши досягнення попередньої літератури, Сковорода торував шлях новому періоду внесенням цінних елементів — високої ідейності, поетичної ширості, громадської схвильованості, благородного гуманізму, свідомого демократизму. Джерелом же і основою всього цього була н а р о д н і с т ь філософа-псета.

Заслуговує на увагу те, що вже в 30-х роках ХІХ ст., тобто понад чверть століття після смерті Г. С. Сковороди (але ще до появи на літературній арені Т. Г. Шевченка, який підніс українську літературу на якісно вищий ступінь), тодішні літературознавці й критики вважали Сковороду одним із класиків української літератури, нарівні з Котляревським, Гулаком-Артемовським, Квіркою-Основ'яненком.

В 1834 р. Ізмаїл Срезневський в своєму

літературно-критичному огляді тодішньої української літератури, передбачаючи дальший поступ української літератури, яка стала на шлях народності, писав: «І чому глибокодумний Сковорода, простодушний Котляревський, багатий на фантазію Артемовський, завжди жартівливий, завжди захоплюючий Основ'яненко і ще кілька інших...— чому вони повинні лишатися одні в досі дикій пустелі української літератури?»¹

Анонімний критик-рецензент «Наталки Полтавки» Котляревського з приводу опублікування цієї п'єси в друку писав у російському журналі «Сын отечества»: «Ім'я Котляревського відоме всім з його перелицьованої Енеїди; на Україні воно — народне ім'я, нарівні з іменами Климівського (гаданого автора кількох українських народних пісень, зокрема пісні «Їхав козак за Дунай». — П. П.) і філософа-циніка Сковороди»².

Надзвичайно цікава та увага, яку приділяв Сковороді декабрист Кондратій Рилеев. В 1818—1819 рр., готуючи «Исторический словарь русских писателей», Рилеев включив у нього ім'я Сковороди. Рилеев познайомився з творчістю Сковороди з книги «Рассуждения

¹ И. И. Срезневский, Взгляд на памятники украинской народной словесности. Письмо к проф. И. М. Снегиреву. — «Ученые записки Моск. университета», 1834, часть VI, октябрь, стор. 134—150.

² Ж. «Сын отечества», СПб., 1839, № 5, (т. IX, часть 2), критика и библиография, стор. 139—142. Сковорода тут названий «філософом-циніком» як прихильник простого життя, як представник бідних, незаможних людей.

Масловича о басне» і, напевно, з усних переказів та рукописних матеріалів, зібраних у Острогожську на Воронежчині, де раніше був сам Сковорода і де були сильні його традиції.

Вплив Сковороди як філософа і письменника виразно позначився на ряді інших діячів російської культури й літератури. Досить вказати на таких письменників, як В. В. Капніст і В. Т. Нарезний.

Василю Капністові належить дуже близький переспів, ледве не вільний переклад Сковородинської пісні «Ой ти, птичко жолтобоко» у вірші «Чижик». Подібність сама за себе говорить:

Милой чижик желтобокой!
Кверху, друг мой, не взлтай,
Не клади гнезда высоко,
Но в густой траве свивай.
Ты взгляни, как ястреб гладный
Над тобой уже парит,
Как твоей он крови жадный,
Кохти на тебя острит.

Справа тут іде про наслідування не тільки тексту, але й життєвого ідеалу Сковороди, що видно з останніх рядків вірша Капніста:

Я же низменной стезею
От мирских сует уйду.
Труд доля с драгой семьею,
Счастье в бедности найду.

Ідеал бідності не зовсім підходив багатому поміщикові Капністу, але ця невідповідність тим більше свідчить про силу ідейного і літературного впливу Сковороди.

Безперечно відчутний вплив Сковороди і в творчості Василя Нарезного, особли-

во в його романі «Российский Жилблаз». Нарезний ніби продовжував лінію Сковороди щодо прихильності до реалістично-сатиричної творчості Лесажа, реалізуючи цей напрямок в умовах вітчизняної дійсності. В розділі XI роману «Российский Жилблаз», що має назву «Мудрец», бачимо цікаву спробу Нарезного створити образ позитивного героя в дусі філософії Сковороди.

Спробу написати біографічну повість про Сковороду на основі писемних матеріалів та усних переказів про нього дав Ізмаїл С р е з н е в с ь к и й. Його повість: «Майор, майор!» була надрукована за 1836 рік¹.

Великий інтерес до Сковороди виявляли й пізніші російські письменники.

Серед них був Л е в Т о л с т о й. Ще в 1870 р. письменник просив П. І. Бартенева прислати йому твори Сковороди або хоча б їх список. В статті О. Ізмайлова «Два філософи» розповідається про захоплення Л. Толстого особою і творами Сковороди. Толстой говорив про Сковороду: «Багато в його світогляді є дивовижно близького мені. Я недавно ще раз його перечитав. Мені хочеться написати про нього. І я це зроблю. Його біографія, мабуть, ще краща за його твори, але які гарні й твори!»²

¹ В перекладі українською мовою, з вступною статтею А. Ковалівського, ця повість під назвою «Майоре, майоре!» опублікована була видавництвом «Рух» в 1930 р.

² Г. С. Сковорода и Л. Н. Толстой, Историческая параллель, Речь проф. Д. И. Багаляя, Харьков, 1911, стор. 8.

Великий російський письменник ретельно студіював твори Сковороди за харківським їх виданням 1894 р. (ця книга і зараз зберігається в бібліотеці Л. Толстого). Він випишував звідти афоризми Сковороди для своїх збірників «Круг чтения» та ін.

Використовуючи брошуру Миколи Гусева «Украинский народный мудрец Г. С. Сковорода» (видавництво «Посредник», М., 1906), Л. М. Толстой написав популярну статтю про українського філософа.

Сам Л. Толстой і ті автори, що писали на тему про літературний зв'язок його з Сковородою (О. Ізмайлов, Д. Багалій та ін.), вказували на подібність їх теорій «опрощення» і «нероблення». Ці твердження вважаємо невірними. Разом з простим життям без експлуатації людей Сковорода вимагав і високої культури для всіх, і сумлінної праці, обов'язкової для всіх, на благо людства. Культура і праця, за Сковородою, — не перешкода для свободи духа, а навпаки. У Сковороди нема й натяку на «теорію нероблення». Нема у нього навіть і самого цього терміну.

Знав, читав і високо цинив Сковороду Микола Л е с к о в, особливо в останній період життя, коли в нього намічався поворот до демократичного напрямку, до сатири на царський уряд, бюрократію, духівництво.

Для останньої своєї повісті «Заячий ремиз» Лесков епіграфом обрав місце з творів Сковороди про болвана і сотні дзеркал (Б.-Бр., 309).

Як відомо, в «Заячем ремизе» Лесков виклав історію ловлі «потрясователей», тобто тих

людей, які «трони шатають». Але на відміну від раніших творів Лескова вістря сатири спрямоване тут не проти нігілістів, а проти їх утискувачів.

Лесков у даній повісті свідомо прагнув до сатири, і, можливо, зазнав з цього боку впливу Сквороди. Повість ця, написана в 1894 р., побачила світ тільки в 1917 р. через заборону царською цензурою.

Скворода був відомий і великому російському письменнику О. М. Горькому.

В 1894 р., тобто за рік до появи в друку «Песни о Соколе» Горького, вийшло харківське видання «Сочинения Г. С. Сквороди» з нагоди 100-річчя з дня смерті філософа.

О. М. Горький ознайомився з байками Сквороди за цим виданням, і вони, як визначив один з дослідників, безумовно вплинули на образну систему і характер викладу «Песни о Соколе»¹. Дослідник в цьому зв'язку виділяє такі байки Сквороди: 3-я («Жайворонки»), 7-а («Орел и Сорока»), 10-а («Двѣ курицы»), 13-а («Орел и Черепаха») і особливо 19-а («Нетопыр и два птенца...»). В цих байках Скворода художньо зображує одну з основних своїх думок — про велике значення природних здібностей людини для її діяльності.

Велика і позитивна роль Сквороди в розвитку наступної української літератури XIX—XX ст. ст.

¹ С. Балухатый, «Песня о Соколе», — М. Горький, Материалы и исследования, III. Под ред. С. Д. Балухатого и В. А. Десницкого. Изд-во АН СССР, М.—Л., 1941, стор. 188—190.

Бувши одним із останніх письменників давньої української літератури, Сковорода став не тільки предтечею, провісником, а й піонером літератури нової. Сковорода утворював, уможливив ті шляхи, якими після нього пішли такі письменники, — вже нового типу і нового періоду, — як Котляревський, Квітка, Шевченко.

Вплив Сковороди позначився передусім на творах Івана Котляревського. Літературна діяльність Котляревського значною мірою була художньо-поетичним розкриттям тих демократичних і гуманістичних принципів, які внесені були в українську літературу Сковородою. Особливо яскраво це видно в драмі з народного життя «Наталка Полтавка».

Серед персонажів цієї драми є возний, який, за задумом драматурга, є втіленням соціальної неправди, зокрема неправди в судах. За «Словарем малорусской старины» В. Ломиковського (1808 р.), возний — це «чиновник при судах земських і міських, з осідлих дворян, який обирається для вручення позивів, свідчення насильств, збитків, мертвих тіл та ін. Головний з них знаходився при Малоросійському генеральному суді і називався генеральним возним; а в інших місцях — при трибуналах»¹.

За п'єсою Котляревського, це — хижак і хапуга, якому письменник, за старим літературним звичаєм, дав і відповідне, характеризуюче його прізвище — Тетерваков-

¹ Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В. Я. Ломиковским, К., 1894, стор. 8 (відб. з «Киевской старины»).

с ь к и й. Підкреслимо, що і в притчі Г. Сковороди «Убогій жайворонок» — є персонаж Тетервак (він же Салакон) — зажерлива птиця, що любить житися чужим.

У Котляревського і зовнішність возного (нахил до мод, до франтівства), і його розмови, і його натура (зла, але здатна до виправлення), очевидно, нав'язні саме цією притчею Сковороди.

Коли в «Наталці Полтавці» Котляревського людина хижачького типу — возний Тетерваковський — врешті поступається своїми «правами» на Наталку задля молодого біднякнаймита Петра і в цьому знаходить своє внутрішнє задоволення, можливо, й внутрішнє переродження (чисто сквородинська, утопічна і, з нашого погляду, наївна ідея), — то тут ми чуємо явний подих філософії й моралі Сковороди.

Зв'язок п'єси Котляревського «Наталка Полтавка» з творчістю Сковороди виявляється і в тому, що Котляревський вклав в уста возного пісню, яка починається однаково з 10-ю сатиричною піснею «Сада» Сковороди:

Всякому городу нрав и права,
Всяка имѣет свой ум голова.

Але далі пісня возного, відповідно до характеру цього персонажа, розгортається в і д м і н н о від Сковородинської пісні. Замість прямого і гострого засудження злочинств і шахрайств, — Тетерваковський кінчає їх перелік двозначним, самовиправдуючим і прямо-таки протисковородинським акордом:

Хто есть на світі, щоб був без гріха?

З пісні возного випало головне — Сквородинська антитеза злочинствам:

А мнѣ одна только в свѣтѣ думá,
Как бы умерти мнѣ не без ума.

Випала й заключна строфа справжньої сатиричної пісні Сквороди — вихваляння чистого, як кристаль, сумління, яке можливе тільки у простих людей, що нікого не ошуковують і не експлуатують. Чисте сумління одне тільки й може, на думку Сквороди, дати людині змогу жити спокійно і протистояти неминучому фіналові всякого життя-смерті.

Котляревський хотів показати, як усякі возні на свій зразок немилосердно перекручували популярний твір Сквороди. Для людей, які добре знали й розуміли справжню Сквородинську пісню (а таких людей в часи написання і перших вистав «Наталки Полтавки» було багато), цей момент крив у собі певний комічно-гумористичний чи навіть сатирично-пародійний ефект.

Котляревський не тільки продовжував традиції Сквороди, але й підніс її на вищий ступінь. Ставши цілком твердо на ґрунт народної мови, Котляревський сміливо завершив мовні шукання Сквороди, а також остаточно увів у літературу тонічний вірш. Він щільно наблизив українську літературу до художнього зображення всієї глибини й краси народного життя, реальних народних характерів і інтересів.

Другий видатний український письменник перших десятиліть ХІХ ст. Григорій Квітка-Основ'яненко теж зазнав впливу

Сковороди. Як і Котляревський, Квітка на- снажений був гуманістичними ідеями Ско- вороди. Це відбилося в ряді його літератур- них творів («Маруся» та ін.). Г. Ф. Квітка одним із перших збирав фольклор про Ско- вороду. Кілька матеріалів про знаменитого філософа, записаних з уст народу, він надру- кував¹.

Українські письменники Петро Гулака-Артемівський і Євген Гребінка також продовжували традиції Сковороди, особливо байкарські. В байці Гулака «Лі- кар і Здоров'я» осміюється неучтво і шахрай- ство тодішніх лікарів (пор. вірш Сковороди «Всякому городу»). В іншій байці «Дві пташ- ки в клітці» малюється молодий снігур, який, попавши в клітку з готовими й ласими кор- мами, все ж тужить за втраченою свободою (пор. із Сковородинською байкою 5-ю «Чиж и Щиглик» і з «Убогим жайворонком»). В бай- ці Гребінки «Ведмежий суд» показано неспра- ведливість панського «правосуддя». Хижа- цькій моралі пануючих верств протиставляє- ться висока мораль трудівників («Зозуля та Снігур») та ін.

Безпосередньо персонажем байок став і сам Сковорода в творах Павла Білецького-Носенка, зокрема в його байках «Мудрець та старшина військовий» і «Сковорода».

В першій байці розповідається, що одного

¹ Г. Ф. Квітка, Примітка до статті Ізм. Срез- невського: «Отрывки из записок о старце Г. Сково- роде». — Альманах «Утренняя звезда», кн. 1, Харьков, 1833.

разу великий пан подарував «мудрецю» (яким був Сковорода) коштовний камінь — алмаз.

— Не треба мені, — казав мудрець, — я всім довольний,
Сам бачиш — я здоров, як птах у небі вольний,
А з голоду в людей ніхто не пропадав,
Коли людей і сам не руйнував.

Пан, проте, просив Мудреця взяти алмаз і віддати його «найдурнішому глупцю». Мудрець віддав алмаз цьому самому панові, коли його було настановлено гетьманом.

Друга байка прямо стосується Сковороди, ім'ям якого і названа. Цю байку необхідно навести як своєрідний, гумористичний «літературний портрет» Сковороди.

Давно у нас на Україні
Жив добрий філософ Сковорода.
В його була розумній борода,
Як в десяти панів підголені чуприни.
Хоч вітром мав набитую кишень,
Ні гадки ні об чім, веселий цілий день,

З свистілкою, із книгою; що біг надав—все радий,
Свободний, ніби птах. Сміється на весь ріт,
Що люди між собою гризуться, мов ті гади.
Що ж мав би він робить?

Скажених цих мирить?

Хай дідько візьметься сам з пугою те змайстерить!
Колись поміж панів побачив свару, злість,
Несвітські позви, неситую користь, —
Він кучму захопив да вдрав у гай, сховався
Да там на самоті до вмори реготався
Се сміх на самоті напав Сковороду.

Хтось захопившийся з панів його питався:

— Чи се ж із глуздом до ладу?

— Еге! — відповіда — Того я й регочусь,

Що люд із глуздом не з'єднався,

Хіба їх із'єдна сам дідько да примує! ¹

¹ П. П. Білецький - Носенко, Приказки в чотирьох частях, Київ, 1871, байки IX і XII.

Для вірного розуміння сенсу цієї байки треба підкреслити, що «люд» тут не народ, а безглузде, корисне панство, і що саме з нього й «реготався» філософ.

В 20-х роках ХІХ ст., коли старші письменники, зачинателі нової української літератури, Котляревський і Квітка ще не зішли з кону, зацікавлюється Сквородою селянський хлопець-школяр з кріпацької бідноти, майбутній геніальний український поет, мислитель і художник Т а р а с Ш е в ч е н к о. Про це зворушливо згадував сам поет на засланні, в своєму вірші-посланні до Козачковського (1847 р.):

Давно те діялось. Ще в школі,
Таки в учителя-дяка
Гарненько вкраду п'ятака, —
Бо я було трохи не голе,
Таке убоге, — та й куплю
Паперу аркуш. І зроблю
Маленьку книжечку. Хрестами
І візерунками з квітками
Кругом листочки обведу
Та й списую Сквороду,
Або «Три царіє со дари»,
Та сам собі у бур'яні,
Щоб не почув хто, не побачив,
Виспівую та плачу¹.

Весь цей вірш є переконливим свідченням про популярність і значну роль Сквороди в суспільстві й літературі тих часів.

Поезія Сквороди багато важила для Шевченка не тільки в його дитинстві, а і в

¹ Т. Шевченко, Повне зібрання творів в 10 томах, т. 2, Вид-во АН УРСР, К., 1939, стор. 41. (Підкреслення наше. — П. П.).

зрілому віці. У віршах і повістях Шевченка зустрічаємо відгомони сквородинських ідей, мотивів і образів.

Можна сказати, що система поглядів Т. Г. Шевченка на виховання, на ідеал людської поведінки, людського щастя має багато спільного з поглядами Г. С. Сковороди. Це, власне, н а р о д н і погляди, але вони були усвідомлені Шевченком не без впливу ідей і образів його попередника — народного філософа.

Щоб у цьому переконатися, досить порівняти притчі Сковороди «Благодарный Еродій» та «Убогий жайворонок» з повістю Шевченка «Близнець». Не випадково Шевченко вводить в цю повість постать самого Сковороди — і не тільки як філософа-мислителя, не тільки як поета, композитора і музиканта — виконавця пісень, а і як вихователя молоді, як народного педагога. Постать Сковороди в «Близнецах» зовсім не така епізодична, як може здатися на перший погляд. Сковородинські філософські моралістичні й педагогічні ідеї незримо впливають на весь хід сюжету цієї повісті.

Справді, природа близнят Саватія і Зосима (Ваті і Зосі) — хороша; перше їх виховання в родині названих батьків було теж хороше, але вдачі й долі близнят вийшли зовсім різні. Яка тому причина? Хто винен у злочинствах і загибелі Зосі? Шевченко на це запитання відповідає в основному так, як перед тим відповідав Сковорода. Винні в загибелі Зосі — розрив з власною доброю природою, з народним середовищем, антинародна

школа, антинародна воєнщина, зближення з розпусною, хижацькою дворянською аристократією, сліпа жадоба до грошей і т. п. Кінець такого шляху і за Сковородою, і за Шевченком є однаковий — нещастя, загибель, смерть.

«Світ» ловив і другого з близнят, Ватю, але його він вже не спіймав. Демократична школа, корисна народові і споріднена з природою Ваті професія лікаря, вдячність до батьків, любов до народу, до його здорового побуту, до його поетичної творчості мали й наслідок інший, — внутрішньо і зовнішньо щасливий життєвий шлях другого з близнят.

Саватій Сокира продовжує в повісті Шевченка ту саму лінію, яка намітилася раніш у вихованні, вдачі й поведінці його названого батька Никифора Федоровича Сокири, який був (за повістю) безпосереднім вихованцем самого Сковороди. Старий Сокира жив на лоні природи, притому жив з власної хліборобської праці та з пасіки. Однак старий Сокира при всій простоті свого побуту не розривав з найвищими досягненнями освіти й літератури, він читав — м о в а м и о р и г і н а л і в — твори Гомера, Вергілія і інших класиків світової літератури.

Подібні приклади виховання і перевиховання бачимо і в інших повістях Шевченка, зокрема в повісті «Прогулка с удовольствием и не без морали».

З незрівнянно вищої, значно послідовнішої позиції Шевченка творчий шлях Сковороди не міг не здаватися вже пройденим етапом,

не позбавленим слабких місць. Але велике значення Сковороди Шевченко ясно усвідомлював, коли порівнював його з шотландським «поетом народним і великим» Робертом Бернсом. Хоч на думку Шевченка Сковорода не став нашим Бернсом, але він н а б л и ж а в с я до цього, він м і г би стати ним в більш сприятливих обставинах.

Постать Сковороди привернула до себе увагу Пантелеймона Куліша, який присвятив філософові великий твір «Грицько Сковорода. Староруська поема». Цей твір відзначається абстрактністю в зображенні Сковороди й непослідовністю в його оцінці.

З одного боку, Куліш пише про філософа:

Благословенне те село,
Що нам Сковороду дало.

Або:

З тобою, Грицьку, воскресення
Твого народу почалось.

А з другого боку, Куліш пише, що Сковорода —

Простоти духа не підняв,
Бо рідне слово занедбав...

Куліш писав також, що Сковорода —

В промові ділом був мудрець,
В промові словом — мертвий мрець.

Неправильність такого погляду очевидна. Адже Сковорода не занедбав, а, навпаки, скільки міг, підняв рідне слово в спосіб,

максимально можливий в його час. Наведені вище факти говорять про те, що, незважаючи на великі труднощі, Сковорода шукав і знайшов-таки той шлях, по якому після нього пішла і плідотворно розвивалась українська національна література.

В 1861 році, з початком реформ і з послабленням царської цензури, з'явилася можливість для виходу першої (правда, значно урізаної цензурою) друкованої збірки філософських і літературних творів Г. С. Сковороди¹.

Для свого часу це було значною подією в культурному житті України. Передова українська молодь поширювала книжку з творами Сковороди. В торбах книгонош вона знайшла собі місце поряд з «Кобзарем» Т. Г. Шевченка, «Енеїдою» І. П. Котляревського, «Повістями» Г. Ф. Квітки-Основ'яненка.

Незважаючи на це, в тодішньому журналі «Русское слово» (1861, кн. 7 і 8) з'явилася різко негативна рецензія на нововидані твори Сковороди, написана Всеволодом Крестовським. З реакційних позицій, висмикнувши кілька окремих, тенденційно підібраних цитат, рецензент гостро засудив всю спадщину Сковороди.

Цей винад проти Сковороди викликав «Слово про Сковороду» М. І. Костомарова в журналі «Основа» (1861, кн. 7), де автор доводив народний характер діяльності

¹ Сочинения в прозе и стихах Г. С. Сковороды, СПб., 1861, Видання І. Т. Лисенкова.

Сковороди, обвинувачував рецензента в не-обізнаності та легковажності, підкреслював, що його позиція може бути на руку тільки ретроgrадам, запеклим реакціонерам, на зразок горезвісного видавця «Домашней беседы» В. Аскоченського.

Костомаров писав про народне значення Сковороди зокрема такі рядки: «Мало можна вказати таких народних осіб (підкреслення Костомарова. — П. П.), якою був Сковорода і яких би так пам'ятав і поважав народ. На всьому обширі від Острогжська (Воронезької губ.) до Києва в багатьох будинках висять його портрети; всякий письменний малоросіянин знає про нього; ім'я його відоме дуже багатьом із неписьменного люду; його мандрівне життя є предметом оповідань і анекдотів; по деяких місцях потомки від батьків і дідів знають про місця, які він відвідував, де любив перебувати, і указують на них з пошаною; приязнь Сковороди до деяких з його сучасників становить родинну гордість онуків; мандрівні сліпці засвоїли його пісні; на храмовому святі, на торжищі нерідко можна зустріти натовп народу, який оточує групу цих рапсодів і з сльозами зворушення слухає: «Всякому городу нрав и права».

Костомаров далі фіксує увагу на сумних наслідках переслідування або забуття цінної народноісторичної спадщини: «Так у нас і робиться: в архівах миші і вогкість поїдали старі справи; ханжі замазували стародавні фрески в храмах; губернатори розбирали, для кращого вигляду в місті, старо-

винні будинки; куховарки пекли сластьони на аркушах збірників XIV і XV століть. Через це ми так мало знаємо свою старовину. І тепер ще багато дечого лежить «під спудом»: хай собі лежить! На думку рецензента (тобто В. Крестовського. — П. П.), нікого не обходить ця «єрунда» і «мертвечина».

В другій половині XIX ст. великий інтерес до Сквороди виявляли українські письменники Іван Франко і Михайло Коцюбинський.

Іван Франко зустрів перше наукове зібрання творів Сквороди (1894 р.) розгорнутою позитивною рецензією. В цій рецензії Франко пише: «Григорій Скворода — поява вельми помітна в історії розвою українського народу, мабуть, чи не найпомітніша з усіх духових діячів наших XVIII в.»¹.

Історичні умови, в яких жив і діяв український народ в XVIII ст., спричинилися, на думку Франка, до двоїстого характеру писань Сквороди, до поєднання в них «старої традиції з новим духом...». «Хоч форма суспільно-педагогічної діяльності Сквороди була стара і традиційна, та зміст його науки був новий, а бодай зглядно новий серед тодішньої суспільності»².

Пізніше І. Франко назвав Сквороду «цілком новим явищем» в українській літературі «з погляду освіти, широти поглядів і глибини думок». Франко наголошував на

¹ «Записки наукового товариства ім. Шевченка», Львів, т. V, 1895, кн. I, Бібліографія, стор. 79—83.

² Там же, стор. 81.

тому, що життя й творчість Сковороди мали велике значення для дальшого розвитку української літератури ХІХ ст.: «Його проповідь життєрадісної гуманності мала вплив на возродителів нової української літератури Котляревського і Квітку»¹.

В літературній спадщині Сковороди І. Франко особливо високо оцінив його байки. «Байки (Сковороди.— П. П.) писані гарною, декуди навіть граціозною прозою»². В листі до А. Кримського 1894 р. Франко писав: «Чи знаєте, що Сковородині «Харьковські басни» десять раз глибші і краще розказані, ніж Саадієві»³.

Вірші Сковороди Франко дещо недооцінював. Але це не завадило йому в статті «Тополя» Т. Шевченка» висловити надзвичайно широке і сміливе узагальнення про те, що Сковорода був найвидатнішим індивідуальним поетом в староруській і українській літературі на величезному просторі часу — від автора «Слова о полку Ігоревім» до Котляревського і Шевченка. «Твори інших наших письменників, — пише І. Франко, — аж до часів Сковороди й Котляревського — представляють інтерес майже річковий; авторів з-поза них не видно»⁴.

¹ «Энциклопедический словарь» Брокгауза і Єфрона, І видання, тт. 81, СПб., 1904, стор. 307.

² І. Франко, Нарис історії українсько-руської літератури, Львів, 1910, стор. 82.

³ І. Франко, Твори в 20 томах, т. ХХ, Держлітвидав, К., 1956, стор. 511.

⁴ І. Франко, цит. видання, т. ХVІІ, К., 1955, стор. 71.

Всі ці думки І. Франка цілком справедливі й дуже плідні.

Іншого видатного українського письменника Михайла Коцюбинського в 1898 р. зацікавила спроба Сковороди прилучити наш народ, широкі маси, до високого розумового і морального життя, до культури найпередовішого, освіченого людства.

«Славнозвісний український філософ, — писав М. Коцюбинський в газеті «Волянь», — ґрунтовно твердить, що «жизнь не то значит, чтобы только ѣсть и пить, но быть веселым и куражным... Веселіе сердцу есть то живот челоуѣку».

В теперішній час, при огрубленні й занепаді народної поезії, веселіе... виходить із питейного дому. Велике, складне, важке і в той же час благородне і плодотворне завдання — внести в низші шари суспільства і в народ морально чисті й облагороджуючі серце «веселіе и кураж» шляхом поступового залучення народу до живих культурних інтересів освіченого суспільства¹.

Коцюбинський і пізніше виявляв інтерес до спадщини Сковороди. Прихильне і уважне ставлення до Сковороди він поділяв з своїм другом Максимом Горьким, який вбачав в особі Сковороди не тільки талановитого письменника, а й один із найразючіших доказів глибокої обдарованості трудового народу.

Велику роль у розширенні й поглибленні

¹ М. М. Коцюбинський. Статті из газети «Волянь». XIII. «Организация общественных развлечений». Твори, ДВУ, т. V, стор. 252.

інтересу до Сковороди мало відзначення 100-ї річниці з дня смерті Сковороди (1794—1894), зокрема харківське ювілейне видання творів Сковороди під редакцією проф. Д. І. Багалія, в якому було вперше більш-менш повно опубліковано літературну спадщину Сковороди — вірші, байки, притчі, листи й переклади.

Велику роботу по вивченню і опублікуванню творів Сковороди провів старий більшовик і видатний вчений Володимир Дмитрович Б о н ч-Б р у є в и ч. В умовах ув'язнення в царській тюрмі він підготував I том цінної збірки «Собрание сочинений Г. С. Сковороди» (СПб., 1912). Том цей був виданий на трудові заощадження робітника-залізничника В. Н. Радзиховського. II том не побачив світу з цензурних причин.

Звертає на себе увагу та обставина, що Сковородою цікавились часто ті самі дослідники, що вивчали народну творчість: М. Максимович, М. Костомаров, І. Срезневський, І. Снегирьов, Ф. Буслаєв, О. Потебня, Л. Майков, М. Сумцов, І. Франко та інші. Причина, очевидно, полягає в близькості життя і творчості Сковороди до народу, народного життя, до народної творчості.

В р а д я н с ь к у епоху українські вчені, письменники, митці приділяли Сковороді велику увагу. Проте тут слід говорити вже не про просте продовження інтересу до Сковороди, а й про його поглиблення та піднесення на новий, вищий етап.

В світлі нової епохи, соціалістичної, і нової науки, марксистсько-ленінської, радянські

діячі науки, літератури, мистецтва виявили в постаті Сковороди нові, раніш не помічені або недооцінювані риси. З'ясовано значення Сковороди як борця за гідність і щастя простої людини, народу, як письменника національного і водночас міжнародного масштабу.

До образу Сковороди зверталися в своїх творах радянські письменники. П. Г. Тичина почав вивчати біографію і творчість Сковороди в 1918 р. Збірник віршів «Замість сонетів і октав», написаний в 1919 р. і виданий в 1920 р., Тичина присвятив пам'яті Сковороди. В одному із віршів цього збірника поет зображує Сковороду як яскравий взірець сили й непереможності народу.

В 1920 р. П. Г. Тичина розпочав велику «поему-симфонію» про Сковороду, яка, за будовою музикальних симфоній, має чотири частини: I. Allegro, II. Grave, III. Andante, IV. Finale.

Творча робота П. Тичини над поемою про Сковороду в ті роки йшла настільки інтенсивно, що під час ювілею Сковороди 1922 р., коли вся країна урочисто відзначала двохсотліття народження філософа-письменника, Тичина зміг уже дати основні розділи своєї поеми. Вони зачитувалися на ювілейних зборах і друкувалися в різних виданнях. Уривок з цієї поеми Тичина видав пізніше, в 1940 р., в новій обробці: «Сковорода і Біснுவатий»¹.

¹ Павло Тичина, Збірник «Сталь і ніжність», К., 1941, стор. 67—81 та в інших виданнях.

В 1926—1927 рр. П. Г. Тичина розпочав ще один великий твір про Сковороду — драму на сюжет з життя філософа. На початку 1930-х років було в пресі надруковано кілька сцен цієї драми. Так, великий уривок, «Диспут», надрукований був у 1934 р., другий великий уривок, «Кінець феодала», побачив світ в 1938 р.

На жаль, поет досі не видав давно вже написаних сцен: I. «Ярмарок у Лейпцігу», II. «Російські студенти в Лейпцігу» (між іншим, тут зображено як дійову особу російського письменника-демократа і революціонера Радіщева), III. «Спокуса», IV. «Сцена коло брами» і V. «Сцена в парку».

Наш поет високо цінить в Сковороді його інтернаціональні прагнення. Будучи сам співцем дружби народів, Тичина чудово зобразив цілком можливий в житті Сковороди епізод його зустрічі з грузинським поетом XVIII ст. Давидом Гурамішвілі, який довго жив і творив на Україні і всього двома роками раніше Сковороди помер у Миргороді.

В 1937 р., їдучи в Грузію на ювілей Шота Руставелі, Тичина написав вірш: «Давид Гурамішвілі читає Григорію Сковороді поему Шота Руставелі «Витязь у тигровій шкурі». За задумом поета, твір Руставелі був для українського філософа джерелом сили, мужності, незламності в боротьбі з найбільшим соціальним злом того часу — кріпацтвом.

... На муки,
Муки бідних я дивився, тільки ж запоруки
Не знайшов я, щоб звільнити їх од пана й дуки,,
каже Сковорода. І далі філософ висловлює
подяку своєму грузинському братові:

Руставелі, Руставелі, я — в новій оселі!
Ой спасибі ж, Руставелі, за слова, за ярі!
Відчинив собі я двері—а був як у хмарі!
Відчинив у світ я двері — ме гаваге карі!¹

П. Г. Тичина дав глибоко позитивний і хвилюючий образ філософа. Сковорода у Тичини — не безжурний пасічник, байдужий до громадського життя, не похмурий аскет, яким його часом зображували, а народолобець, життєлюбний оборонець щастя людини й народу. Тичина не вдавався і в протилежну крайність. Він не ставив Сковороду на не властивий йому п'єдестал революціонера типу Радіщева або його послідовників. П. Г. Тичині належать три промови про Сковороду, оброблені ним у науково-публіцистичні статті.

Велику увагу приділяв Сковороді Максим Рильський. У вірші «Китаїв» (1924) М. Т. Рильський протиставляє Китаївський монастир з його «пліснявою холодних келій», чернецькими клобуками, «звуком заплаканої міді» — завжди юній, радісній, благоуханній природі. Над примарами віджилого, старого світу «сміються роки і віки». І Сковорода, що проживав тут, спілкувався не з минулим, а з майбутнім свого народу:

¹ Ме гаваге карі — по-грузинському означає: відчинив у світ я двері.

Хай прикладаються прочани
До переляканих ікон,
Хай прорікає Первозванний
Царів, панів, корону й трон, —
Та з палицею пілігрима
У нові села й городи
Прямує тінь неутолима
Григорія Сковороди.

Пізніше (1942 р.) поет зачарував нас до краю стислим, але художньо яскравим і історично вірним зображенням постаті народного філософа-мандрівника в «Слові про рідну матір». Оглядаючи тут широким оком поета життя нашої країни, починаючи від епохи «Слова о полку Ігоревім» і кінчаючи героїчною епопеєю Великої Вітчизняної війни, М. Т. Рильський змалював постать Сковороди в такій строфі:

Благословенні ви, сліди,
Не змиті вічності дощами,
Мандрівника Сковороди
З припорошілими саквами,
Що до цілющої води
Простує, занедбавши храми.

З інших українських радянських поетів Сковороді присвятив увагу Андрій Малишко. У вірші «Тарас у кирило-мефодіївців» (1939 р.) поет зображує, як у кімнаті засідань Кирило-Мефодіївського товариства стояло два бюсти поряд: «Гуса великого» і «пророка землі» Сковороди. Під час промови Костомарова, який закликав царів і кріпаків до єднання, —

...Гус таїть свою скорботу,
Не дивиться Сковорода.

Зовсім інше сталося під час промови
Т. Шевченка на захист трудящих:

...Біль, досаду
Ховає серце, а для мсти
Нам треба кликати громаду,
Сокиру гостру піднести,
То й діло буде!
— Де ж очі?
— Це бунт!
— А ми ж тоді куди? —
На мрамурі палають очі
Григорія Сковороди

Так у художніх образах поет малює історичне наступництво між Шевченком і Сковородою, їх ідейно-моральний зв'язок на ґрунті служіння своєму народові.

* * *

Образ Сковороди і його життя були відбиті й у інших видах мистецтва — в живопису, графіці, скульптурі, кіномистецтві.

В живопису над цією темою працював ще до Жовтня художник С. І. Васильківський, що написав картину «Народ слухає пісні Сковороди».

В альбомі «Из украинской старины» (1900) Васильківський дав зображення Сковороди, що йде степовим шляхом у глибокому роздумі. В підготовці й випуску цього альбома брав участь художник М. С. Самокиш. Цей альбом був у особистій бібліотеці Л. М. Толстого.

Радянський художник І. С. Їжакевич здавна працював над сквородинськими тема-

ми в живопису і графіці. Ним створено картини: «Сковорода в дорозі» (ж. «Всемирная иллюстрация», 1894 р., № 1350), «Т. Шевченко-пастух виспівує Сковороду» (1935 р.); «Посланець Катерини запрошує Г. Сковороду до Петербурга» (1951)¹.

Художнику К. Трохименкові належить картина «Григорій Сковорода серед народу», художнику Коновалюку — картина «Посли цариці перед Сковородою». Художник-графік В. Касіян зробив велику гравюру з портретом Сковороди до 150-ї річниці його смерті (1944 р.). До тієї ж дати Т. Яблонська намалювала портрет Сковороди; художник Ю. Павлович створив велику акварельну сюїту (28 №№) на різні мотиви з життя Сковороди. Над серією естампів «З життя Сковороди» працює художник В. Литвиненко.

В скульптурі відтворювали образ Г. С. Сковороди на Україні: І. Кавалерідзе, автор пам'ятника Сковороді в м. Лохвиці (1922), М. Гельман, автор бюста Сковороди (1944), В. Зноба та ін.

В кіномистецтві перша спроба створити художній фільм про Г. С. Сковороду належить згаданому вже І. П. Кавалерідзе. В Київській студії художніх фільмів ім. О. П. Довженка в 1959 р. закінчена велика робота по створенню художньої кінокартини «Григорій Сковорода» (автори сценарію І. П. Кавалерідзе і Н. М. Петренко,

¹ Репродукції двох перших творів подано в кн.: «Иван Сидорович Ижакевич», изд-во «Сов. художник», М., 1955.

автор музики — композитор Б. М. Лятошинський).

Так у різних галузях літератури й мистецтва, переборюючи майже двохсотрічну далечинь часу, відбивається й досі подих життя і творчості Г. С. Сковороди.

* * *

Вплив Сковороди не вичерпується межами самої тільки України.

Час вже порушити питання про те, як ставилися представники різних народів до особи й спадщини Сковороди, тобто питання про його світове значення, про його популярність за рубежами нашої Вітчизни.

Скоро після смерті Г. С. Сковороди виявили інтерес до нього представники різних народів: українець Василь Маслович, росіяни Іван Снегирьов та Ізмаїл Срезневський, французький виходець Густав Гесс де-Кальве, швейцарець Іван Вернет, молдаванин Олександр Хаждеу, чехи Ганка, Челяковський, Шафарик.

Стаття І. М. Снегирьова про Сковороду в 1828 р. була перекладена французькою мовою і надрукована в «Bulletin du Nord».

Олександр Хаждеу писав в 30-х роках ХІХ ст. відкритого листа про Сковороду до відомого професора Мюнхенського університету Йогана Йосифа Герреса (Görres), того самого, до речі, про якого згадує Ф. Енгельс у своїй статті про німецькі народні книги. О. Хаждеу захистив у Мюнхені докторську дисертацію про Сковороду.

Один із рукописних списків Сквороди О. Хаждеу вивіз у Румунію, в Ясси. Там він і досі зберігається в університетській бібліотеці. Цей список належить до кінця XVIII ст. і містить твір Сквороди «Наркисс»¹.

В 1958 р. працівники Літературного архіву Чеського Національного Музею в Празі (Чехословацька Республіка) виявили в спадщині відомого чехословацького письменника Фратішка Ладіслава Челяковського (1799—1852) невідомий лист Г. С. Сквороди до Я. Павлицького від 30 травня 1785 р. Челяковський цікавився Сквородою і здобув від якогось російського князя його лист-автограф. Є підстави вважати, що Сквородою цікавились у свій час чехословацькі вчені В. Ганка і П. Шафарик.

В 90-х роках XIX ст. вивчав біографію і твори Сквороди англійський вчений Джонсон. Він одним із перших поставив питання про інтерес Льва Толстого до особи й творів Сквороди. Джонсон мав намір написати й видати книгу про Сквороду для англійців та американців.

Про міжнародний резонанс життя і діяльності Сквороди писав у 1911 р. великий російський письменник Горький. В своїй статті «Про письменників-самоуків» О. М. Горький повідомляв, що американський психолог і філософ Вільям Джемс (1842—1910), один із представників буржуазного суб'єктивно-ідеа-

¹ П. М. Попов, З історії українсько-румунських літературних зв'язків. — «Вісник Академії наук УРСР» К., 1956, № 9, стор. 38—44.

лістичного філософського напрямку і, за характеристикою Горького, «людина рідкої духовної краси», довго не міг зрозуміти, яким чином у царській Росії з її нестерпно важкими соціальними і політичними умовами вихідці з народних мас могли ставати видатними й талановитими письменниками, діячами культури.

Джемс запитував, чи ця діяльність виявляється тільки в мистецтві, чи вона поширюється також на інші сфери. Джемсу на це відповіли, — за словами Горького, — про волзьке судноплавство, побудоване простими людьми, про самоуків-техніків, про українського філософа Сковороду, про російських мандрівників, шукачів «нової землі». В. Джемс на це відказав: «Сильний народ у вас! Природно, що ваші чесні люди так люблять його (народ. — П. П.) і так героїчно гинуть за свободу країни»¹.

Але не всі за рубежем сприймали Сковороду так, як англієць Джонсон і американець Джемс. У ворожому таборі помічалися інші тенденції.

Представники зарубіжної реакції багато докладали зусиль, щоб спотворити життя і спадщину великого українського філософа. Білоемігранти в своїх працях однобічно підібраними цитатами з творів Сковороди намагалися довести, що він нібито був міс-

¹ М. Горький, Собрание сочинений в 30 томах, том 24, М., 1953, стор. 136—137. (Підкреслення наше. — П. П.).

тиком, людиною антигромадською, що він не був оригінальним, самобутнім філософом, а сліпо наслідував різних іноземних авторів, переважно ідеалістичного, містичного напрямку.

Наше першочергове завдання — показати справжнього Сковороду як оригінального мислителя і прогресивного діяча українського і російського народів, слов'янства, всього людства.

В цьому зв'язку варто звернутися до постанови Ради Народних Комісарів, підписаної Володимиром Іллічем Леніним 30 липня 1918 р., про спорудження в Москві пам'ятників-монументів найвидатнішим діячам соціалізму, революції, науки, культури, мистецтва різних країн.

Поряд з іменами зарубіжних діячів: Спартака, Спінози, Фур'є, Сен-Сімона, Оуена, поряд з російськими видатними діячами Ломоносовим, Новиковим, Радіщевим та іншими бачимо в цьому блискучому сузір'ї й ім'я українського філософа та письменника Г. С. Сковороди. Український народ тут представлений Шевченком і Сковородою. Так вшановано було пам'ять Сковороди в радянській країні в перший же рік її існування при найближчій участі основоположника Комуністичної партії СРСР і радянської держави.

Тоді ж були зроблені заходи і по реалізації ухвали уряду про побудову в Москві пам'ятника Г. С. Сковороді. Проект пам'ятника замовлений був видатному радянському скульптору Надії Василівні Кран-

дієвській (нар. 1891 р.), автору відомих скульптурних портретів Ломоносова, Пушкіна, Гоголя, Л. Толстого, М. Горького, Фурманова та ін. Н. В. Крандієвська виконала в гіпсі фігуру Сковороди на повний зріст у сидячій позі, з подорожньою палицею в руках.

В 1919 році на Україні було відзначено 125-річчя з дня смерті Сковороди. Далі святкувалися: 200-річчя з дня народження в 1922 р., 145-річчя смерті в 1939 р., 220-річчя з дня народження — в 1942 р., і — особливо урочисто — 150-річчя смерті філософа в 1944 р. Ім'ям Сковороди названо село Сковородинівка, Золочівського району, Харківської області; вулиці у Києві, Харкові, Полтаві, Одесі, Харківський педагогічний інститут, довоєнний музей Слобожанщини в Харкові та ін.

В зарубіжних країнах, в першу чергу в країнах народної демократії, все більше цікавляться українським народним філософом і письменником. Статті загального змісту про Сковороду вміщуються в енциклопедичних, біографічних і літературних словниках. Окремих або спеціальних робіт про Сковороду за рубежем поки що мало.

В Румунії (Бухарест, 1932, 1938 і 1958 рр.) вийшли праці про О. Хаждеу, одного з перших дослідників життя і творчості Сковороди. В Польщі вивчають Сковороду М. Якубець, Р. Зволінський, В Чехословаччині, в збірнику «Вічна дружба», виданому до 300-річчя возз'єднання України з Росією (1955), в статті М. Готліба подана

стисла характеристика світогляду і писань Сковороди. В Парижі видана книга А. Койре.

В порівняльній історії слов'янських літератур відомого чеського вченого Яна Махала («Slovanské literatury», Прага, 1922) зроблено одну з перших спроб визначити місце Г. С. Сковороди серед мислителів і письменників всього слов'янства. Для діячів слов'янства автор визнає найбільш характерними рисами демократизм, людяність, етичну і соціальну спрямованість. Ці риси — при всіх національних відмінах — дослідник визнає спільними для чеха Петра Хельчицького, поляка Миколи Рея, хорвата Марка Марулича, серба Досифея Обрадовича, росіянина Миколи Новикова, українця Григорія Сковороди.

Увага до Г. С. Сковороди в Радянському Союзі й зарубіжних країнах збільшується. Сковороду поважають за його гуманізм, демократизм, викриття пороків експлуататорського ладу, віру в розум людини, в світле майбутнє людства. Життя і твори Сковороди нагадують про тяжкий шлях людства в минулому до вільної праці й освіти народних мас, свідчать про талановитість простих людей.

Радянське суспільство нині успішно здійснює те, що було палкою мрією передових мислителів людства і серед них — українського філософа-письменника Григорія Савича Сковороди.

КОРОТКА БІБЛІОГРАФІЯ

1. ПУБЛІКАЦІЇ ТВОРІВ Г. С. СКОВОРОДИ

Сочинения Г. С. Сковороды, собранные и редактированные проф. Д. И. Багалеем, Юбилейное издание, 1794—1894. Харьков, 1894. Крім вибраних філософських творів, тут видані тексти віршів, байок, притч та листів Сковороди.

Собрание сочинений Г. С. Соковороды. Том I, с биографией Г. С. Сковороды М. И. Ковалинского, с заметками и примечаниями Влад. Бонч-Бруевича, СПб., 1912 (тома II не було). Крім суто філософських творів, тут є й притчі Сковороди.

Хрестоматія давньої укр. літератури (доби феодалізму). Упорядкував О. І. Білецький, видання 2-е, виправлене та доповнене. «Рад. школа», К., 1952. Вибрані тексти Сковороди див. на стор. 457—480.

2. МАТЕРІАЛИ ПРО Г. С. СКОВОРОДУ

«Список лиц, коим предположено поставить монументы в г. Москве и других городах РСФСР», затверджений Радою Народних Комісарів РРФСР і підписаний В. І. Леніним. Передрукований в кн.: «В. И. Ленин о литературе и искусстве», Гослитиздат, М., 1957, стор. 521—522.

П. Г. Тичина, Григорій Савич Сковорода. Зб. «Радянське літературознавство», № 5—6, К., 1940.

П. М. Попов, Шевченко і Сковорода, «Наукові записки Київ. держ. ун-ту. Збірник філолог. фак-ту», № 1, Вид-во КДУ, 1939.

Акад. П. Г. Тичина, чл.-кор. П. М. Попов, доктор філософських наук О. В. Трахтенберг, Г. С. Сковорода. Збірник доповідей з нагоди 220-річчя з дня народження, Вид-во АН УРСР, Уфа, 1943 р. Тут вміщено доповіді: П. Тичина, Г. С. Сковорода і наша сучасність; О. Трахтенберг, Нарис філософії Г. С. Сковороди; П. М. Попов, Григорій Сковорода і українська література.

Історія української літератури, т. І. Дожовтнева література, В-во АН УРСР, К., 1954, стор. 113—121.

Очерки по истории философской и общественно-политической мысли народов СССР, т. I, Изд-во АН СССР, М., 1955, ст. 179—188.

Т. А. Білич, Світогляд Г. С. Сковороди, Вид-во КДУ, К., 1957.

Т. А. Білич, Г. Сковорода, «Календар атеїста», Держполітвидав, К., 1959, стор. 304—306.

З М І С Т

	Стор.
Вступ	3
Життя Г. С. Сковороди	7
Г. С. Сковорода як філософ, вчений, педагог . .	37
Г. С. Сковорода як письменник	63
Місце Г. С. Сковороди в історії громадської думки та літератури	133
Коротка бібліографія	170

ПАВЕЛ НИКОЛАЕВИЧ ПОПОВ

Григорій Сковорода

Жизнь и творчество. Очерк

(На українском языке)

*

Редактор *М. П. Лещенко*

Художник *С. М. Габович*

Художній редактор *М. П. Вуек*

Технічний редактор *Б. А. Зіскіндер*

Коректор *Р. Ф. Холявіна*

*

БФ 02272. Здано на виробництво 17.XII. 1959 р. Підписано до друку 2/II. 1960 р. Формат паперу 70×92/32. Папер. арк. 2,687. Друк. арк. 6,288. Обліково-видавн. арк. 5,789. Ціна 1 крб. 45 коп. Замовл. № 815. Тираж 10 000.

*

Держлітвидав України, Київ, Володимирська, 42.

Надруковано з матриць

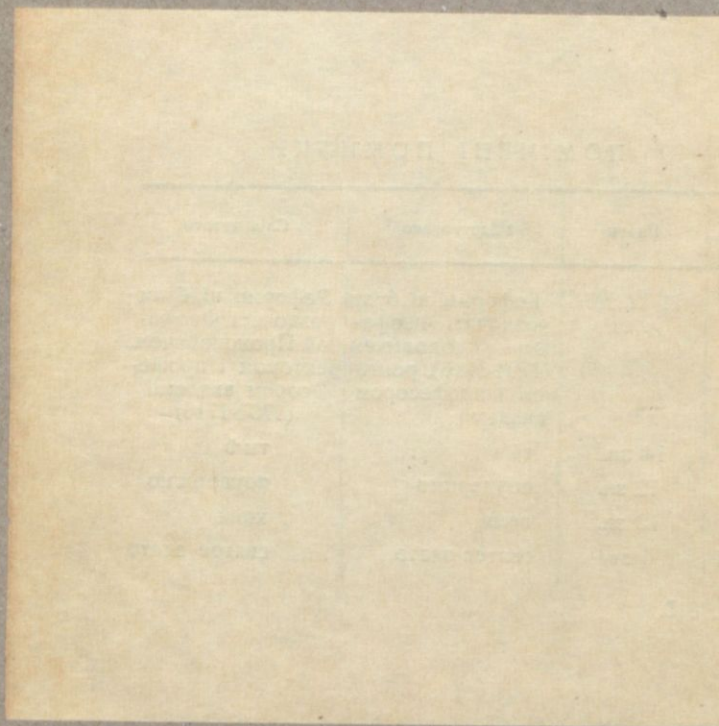
книжково-журнальної фабрики Головополіграфвидаву Міністерства культури УРСР, Київ, вул. Воровського, 24

в 4-й військовій друкарні.

ПОМІЧЕНІ ПОМИЛКИ

Сторінка	Рядок	Надруковано	Слід читати
9	11-12 зв.	Реформи ці були розпочаті Феофаном Прокоповичем (1704-1716), ректором і професором академії	Реформи ці були розпочаті Феофаном Прокоповичем, ректором і професором академії (1704-1716)
24	14 зв.	тѣм	тм ѣ
65	12 зн.	поудеримо	поудержмо
81	12 зн.	вони	кони
120	5 зв.	святеє злато	святое злато

Зак. 815.

1 крб. 45 коп.

ДЕРЖЛІТВИДАВ
УКРАЇНИ